Janusz Siatkowski

Słowiańskie nazwy ‘żrenicy’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych

Nazwy ‘żrenicy’ w gwarach słowiańskich są szczególnie liczne. W materiałach OLA jest ich ponad 150. Niektóre tworzą rozległe areały, jednak przeważnie o nieostrych granicach. Często są przemieszane, a w wielu punktach występuje nawet obocznie po kilka nazw. Niektóre z nich są poświadczane tylko w jednym punkcie i stanowią rzeczywiście doraźne innowacje, wiele ma jednak potwierdzenia w materiałach spoza OLA, świadczące o ich powszechnej znajomości na pewnym terenie.

Bardzo skomplikowane zróżnicowanie geograficzne nazw ‘żrenicy’ przedstawiam na dwóch mapach, pomysłowo opracowanych przez Panią Profesor Dorotę Rembiszewską. Pierwsza (onomazjologiczna) stanowi modyfikację mapy punktowej w OLA, na której – dla uwyrażnienia podziałów geograficznych – kilka szerzej rozpowszechnionych i tworzących bardziej zwarte areały nazw przedstawiono za pomocą płaszczyzn, a ponadto wprowadzono dwie izoleksy wyznaczające maksymalne zasięgi określonych leksemów. Na mapie drugiej (motywacyjnej) pokazano za pomocą zróżnicowanych płaszczyzn następujące grupy motywacyjne:

- I. Nazwy motywowane przez czasowniki o znaczeniu ‘patrzeć’. Jest to grupa najliczniejsza. Podstawę tworzą czasowniki **zbrěti*, **glědati*, **patriti*, **viděti*, a także **zěti*. Derywaty od **zbrěti* (i innych postaci apofonicznych

tego rdzenia) i od **ględati* są liczne i trudno nieraz oddzielić osobne postaci morfologiczne od ich wariantów fonetycznych.

- II. Nazwy motywowane przez wyrazy oznaczające obraz odbijający się w źrenicy. Podstawę stanowią wyrazy oznaczające ‘małego człowieka’, ‘dziewczynkę’, ‘lalkę’ (zabawkę) itp. Do tej grupy motywacyjnej należy też kilka nazw zapożyczonych.
- III. Nazwy motywowane czarnym kolorem ‘żrenicy’.
- IV. Nazwy motywowane przez wyrazy oznaczające niewielkie przedmioty kuliste, świecące i błyszczące.
- V. Zdrobniałe nazwy oka.

Jak zwrócono uwagę już dawniej (por. Kopečný 1960, 185–192, z dalszą literaturą), grupy nazw ‘żrenicy’ o podobnej motywacji semantycznej nie są ograniczone tylko do języków słowiańskich, lecz właściwe są również innym językom indoeuropejskim i nieindoeuropejskim. Nawiązania pozasłowiańskie, mogące stanowić przedmiot osobnego opracowania, w tym artykule pomijam.

Przy omawianiu nazw według przedstawionego schematu uwzględniłam materiały porównawcze z wcześniejszych opracowań gwarowych i słowników historycznych, co pozwala na uchwycenie pewnych zmian słownictwa dotyczącego ‘żrenicy’ w językach słowiańskich.

I. Nazwy motywowane przez czasowniki o znaczeniu ‘patrzeć’

A. Nazwy od rdzenia **zbr-* / **zor-*

Od postaci **zor-* pochodzi kilka derywatów. Formę **zorǫ* określającą ‘żrenicę’ zanotowano w OLA w jednym punkcie ukraińskim jako *zir* (419). W innych źródłach brak potwierdzenia tej nazwy. Słownik ukraiński podaje natomiast *зір*, gen. *зо́ри* w znaczeniach ‘zmysł wzroku’, ‘spojrzenie’, ‘oczy’ (SUM III 576).

Formę **zorkǫ* ‘żrenica’ zanotowano w kilku niewielkich wysepkach: w Macedonii *zrak* (98), na Białorusi *za'rok* (378), na północy Rosji w pobliżu jeziora Onega *zo'rok* (553, 567, 589) i w południowej Rosji *za'rok* (823, 830–832, 848). W innych źródłach potwierdzenia dla formy macedońskiej i białoruskiej nie znalazłem. Natomiast gwarowy słownik rosyjski wskazuje na szerszy zasięg tej nazwy, poświadcza bowiem *зо́рок*, pl *зо́ркú* w znaczeniu ‘żrenica’ z północy Rosji oraz m.in. spod Pskowa i Tweru. Formę *зо́рку* ‘żrenica’ notował też rosyjski słownik akademicki z 1907 roku (SRNG XI 341, 343). Potwierdzenie ma również zanotowana w OLA postać fonetyczna z miękką spółgłoską *r'* – *zo'r'ok* (w p. 567 i 568 na północy Rosji), por. *зо́рѣк* w SRNG XI

338. Sporadycznie *зорѡк* 'żrenica' znana była także na terenie Ukrainy, ESUM II 279 s.v. *зріму* i II 281 s.v. *зрок* określa ją jako dialektalną. Występująca w języku rosyjskim już od XII wieku i mająca różne znaczenia postać *зрак* (SDRJ III 403–404, SRJ XI–XVII, t. VI 62–63) była sporadycznie odnotowana w znaczeniu 'żrenica' dopiero w 2. połowie XVII wieku (SRJ XI–XVII l.c.) i w 1731 roku (SRJ XVIII, t. VIII 228). Postać *зрак* w znaczeniu 'żrenica' pojawia się również w zabytku ukraińskim z 1642 roku (SUM XVI–XVII, t. XII 177). Nazwę *зрак* 'żrenica' notuje też Dzendzeliwski III (1993) m. 301 na Ukrainie Zakarpackiej w dwóch punktach koło Użhorodu i koło m. Chust w środkowej części Zakarpacia.

Natomiast znana w języku białoruskim i ukraińskim postać fonetyczna *зрок*, mająca znaczenie 'wzrok', uważana jest za zapożyczenie polskiego wyrazu *wzrok* (ESBM III 345, ESUM II 281, SUM XVI–XVII, t. XII 188 z XVII wieku).

Bardzo szeroki zasięg w gwarach ma forma **z//orčbkъ* (*// > d*). Występuje dosyć powszechnie w całej Rosji i we wschodnich częściach Białorusi i Ukrainy. Jej względnie zwarty zachodni zasięg na terenie Białorusi i Ukrainy wyznacza izoleksa nr 2. W Rosji, zwłaszcza zaś na południe od Moskwy, występuje – nieraz obocznie – wiele innych nazw. Nazwa **z//orčbkъ* została też zapisana w kilku rozproszonych punktach na zachód od tak wyznaczonej izoleksy, a mianowicie w punktach 336, 361, 382, 416, 470, 472. Na znacznym obszarze środkowej i wschodniej Ukrainy spotyka się obocznie nazwę **čelověčbkъ* (por. niżej). Tereny te tworzą szeroki pas przejściowy z obiema nazwami, a nawet z wyspą wyłącznego występowania nazwy **čelověčbkъ* na północnym wschodzie Ukrainy w punktach 442, 444, 463, 479, 480. Maksymalny jej stosunkowo zwarty wschodni zasięg pokazuje jednolita szara płaszczyna. Sporadycznie zanotowano **čelověčbkъ* także na wschód od tej płaszczyny w punktach: 367, 392, 521, 836, 849.

Dosyć powszechnie notowano **zorčbkъ* w fonetycznie cerkiewnej (Vasmer ESRJ II 105) postaci *zra'čok*. Sporadycznie odnotowano postać z pełnogłosem *zoro'čok* (578, 723), a także postaci z grupą *-ro-*: na Białorusi *zdro'čok* (389) i *zro'čok* (394), na Ukrainie *zdro'čok* (418, 425) i w Rosji *zro'čok* (638, 639, 701), *sro'čok* (745). Form z *-ro-* ze względu na geografie chyba nie należy tłumaczyć wpływem polskim, lecz raczej rodzimą redukcją pierwszej sylaby nieakcentowanej. Atlas białoruski ma na ogół formy zgodne z OLA, jednakże naszemu zapisowi *zdra'čok* w punkcie 391 w LAB III m. 46, s. 38 odpowiada forma *здрѡчѡк* (tam punkt 55A). Gwarowy słownik rosyjski, ze względu na swój dyferencyjny charakter, rosyjskiej formy ogólnej *зрѣчѡк* 'żrenica' w ogóle nie notuje. Brak w nim też postaci z grupą *-ro-*, natomiast podaje formy z pełnogłosem *зрѡчѡк* z powołaniem się na słowniki akademickie z 1847 i 1907 roku

oraz na materiał z części azjatyckiej Rosji spod Omska, a także *зорóчек* spod Tomsku. Dal I 694 przytoczył nazwę *зорóчек* ‘żrenica’, traktując ją jako południoworosyjską. Forma ogólna *зрарóк* ‘żrenica’ pojawia się w języku rosyjskim późno, mianowicie dopiero pod koniec XVIII wieku (SRJ XVIII, t. VIII 228), natomiast jej podstawa *зрар* w znaczeniu ‘żrenica’ znana była już wcześniej (por. wyżej). Później *зрарóк* się upowszechnia, por. SSRLJ II 1336–1337. Wcześniej poświadczona jest forma z pełnogłosem *зорóчек* – w słowniku Polikarpowa (1704) i w przekładzie z 1746 roku (SRJ XVIII l.c.)

Formę nijaką **zorčbko* – *zrač'ko*, *zroč'ko* – zanotowano w kilku punktach na północy Rosji koło Wołogdy, Jarosławia i Iwanowa (642, 643, 665, 724) i dalej na północ (578). Ich potwierdzenia w innych źródłach nie znalazłem. Oczekiwanej formy z pełnogłosem nie odnotowano. Może należy tu zaliczyć też zapisaną na Białorusi formę *zrač'ko* (328) – tak samo w tym samym punkcie (*зрарчкó*) w LAB III m. 46, s. 38, choć można tu przyjąć formę wyjściową **zbrěčbko* (por. niżej).

Zupełnie sporadycznie w znaczeniu ‘żrenica’ zanotowano w OLA formację **zorbnica*, częściej natomiast formalnie zdrobniałą postać **zorbníčbka*. Nazwy te w niektórych językach słowiańskich występują częściej w znaczeniu ‘gwiazda poranna, jutrzeńka’, czego tu bliżej nie omawiam.

Formę **zorbnica* ‘żrenica’ zapisano dwukrotnie na Ukrainie: *zir'nyc'a* (429) i *z'ir'nyc'a* (513), formalnie deminutywną formę **zorbníčbka* w dosyć zwartym areale punktów słowackich, z którymi łączy się polski punkt 325 i morawski 202 (zupełnie odosobniony jest natomiast punkt 178 w zachodnich Czechach). Nazwy te znajdują potwierdzenie w materiałach spoza Atlasu, głównie ze Słowacji. Wyrazy *zornica* i *zornička* jako nieco przestarzałe nazwy ‘żrenicy’ notuje słownik języka słowackiego (SSJ V 687). Wielokrotnie *zornice* i *zornička* w znaczeniu ‘żrenica’ odnotowują też słowniki czeskie (Jg V 736, Kott V 607, VII 1152, PS VIII 702–703, SSJČ IV 816). Nieraz określają je jako słowackie lub śląskie, przytaczają jednak dosyć liczne poświadczenia z literatury czeskiej. Basara 1975, 82 podaje nazwę *zorńica* ‘żrenica’ z Pietrzwaldu na Śląsku Cieszyńskim, a Sobierajski (III, 1973, m. 228, s. 25, 26) *zornica* i kilkakrotnie *zorniczka* z gwar polskich na Spiszu.

Zupełnie odosobniona jest, zanotowana we wschodniej Słowacji (225), *zorą:yka* – **zor-(j)-an-čk-a*.

W gwarach rosyjskich sporadyczne i rozproszone są takie nazwy ‘żrenicy’, jak na północy **ozorko* – *ozo'rok* (534), *ozo'rok*, *uzo'rok* (588), na południu **ozorčbkō* – *azrač'ok* (821) i na północny wschód od Moskwy koło Kostromy **ozorčbko* – *ozoroč'ko* (707). Dwie pierwsze mają zresztą potwierdzenie w słowniku Dala II 660 *озорóк*, *озорóчек* bez podania lokalizacji (por. też SRNG

XXIII 100). Postać *озороук* poświadczona jest ponadto z 2. połowy XVIII wieku, zapewne w znaczeniu 'rogówka oka' (SRJ XVIII, t. VIII 228, s.v. *зрало́к*).

Utworzone od postaci rdzenia **zbr-* 'patrzeć' nazwy 'żrenicy' w OLA są szczególnie liczne. Trudno tu nieraz wyraźnie rozgraniczyć poszczególne formy, stąd konieczność przytaczania wielu – budzących nieraz wątpliwości interpretacyjne – zapisów terenowych. Przedstawię je, uwzględniając podobieństwo formacji i ich frekwencję. Zacznę jednak od postaci stanowiących pewną analogię do przedstawionych wyżej z przedrostkiem *o-*. Jest to występujący w kilku punktach na południe od Moskwy **ozbrǫkǝ* – *az'a'rok* (751), *az'e'rok* (763), *az'i'rok* (765) i *az'a'rok* (768) oraz formalnie deminutywny **ozbrǫčbkǝ* – *az'a'roč'ak* (751). Chyba trzeba tu przyjąć wpływ etymologii ludowej, łączącej te wyrazy ze słowem *озеро* 'jezioro'. Formę *озеро́к* 'żrenica' Vasmer ESRJ III 125 podawał znad dalekiej Kołymy, a SRNG XXIII 92 ponadto spod Kaługi. Na północy guberni wołogodzkiej zanotowano w OLA formę rodzaju nijakiego **ozbrǫko* – *oz'er'ko* (590), *o'zerko*, *oz'er'ko* (591), *oz'er'ko* (625), *oz'or'ko* (626). Ma ona również potwierdzenie w rosyjskim słowniku gwarowym spod Nowogrodu i z części azjatyckiej Rosji (SRNG XXIII 91). Zupełnie odosobniony jest natomiast zanotowany na samej północy Rosji **ozbrenyšb* – *oz'e'r'onbiš* (545).

Postać **Z//brǫkǝ* ($Z > s$, $// > v$) zajmuje dosyć rozległy, choć bardzo nieregularny obszar od Tweru i Smoleńska, przez zachodnie okolice Moskwy, po tereny koło Kaługi, Tuły, Riazania, Briańska i Orła, a sporadycznie pojawia się też pod Woroneżem (834) i Biełgorodem (844). Fonetycznie najczęściej zapisywano *z'a'rok*, sporadycznie zaś *z'e'rok* (815), *že'rok* (803), *s'a'rok* (799), *sv'a'rok* (792) i *z'v'a'rok* (805, 809). Podobny zasięg ma nazwa *зepóк* 'żrenica' w gwarowym słowniku rosyjskim (SRNG XI 269). Sporadycznie odnotowano także formalnie deminutywny **zbrǫčbkǝ* – *z'a'roč'ik* spod Tuły (804) i Briańska (813, 814), którą SRNG l.c. podaje spod Smoleńska (*зepóчек*). Postać **zbrǫkǝ* – *z'a'rok* występuje też na Białorusi: koło Mińska (358, 368). Z tych samych punktów podaje *зpóк* również Atlas białoruski (LAB III m. 42, s. 38).

Osobno potraktowana postać **z//irǫkǝ* ($// > v$) – *z'i'rok*, sporadycznie *z'v'irok* (447), występuje na samej północy Ukrainy (446, 447) i w Rosji w rozproszeniu koło Smoleńska (729, 749, 760), Kaługi (776), Tuły (777) i Riazania (807). Formę *зupóк* jako osobną notował już Dal I 694, a gwarowy słownik rosyjski podaje ją spod Orła, Kurska i Kaługi (SRNG XI 284). W grę może wchodzić tu także wariant formy poprzedniej, tj. **z//brǫkǝ*.

Nazwę **z//brǫnica* ($// > d$) zanotowano w OLA głównie z terenu Polski, przede wszystkim z jej części południowej i wschodniej – z Małopolski, Mazowsza i Podlasia, sporadycznie jednak też ze Śląska (291, 308), Wielkopolski (259, 269), Kaszub (241) i spod Tucholi (250), również w punkcie przesiedleń-

czym pod Gorzowem Wielkopolskim (247). Nazwa ta wykazuje wielką różnorodność form fonetycznych: *žreńica*, *zreńica*, *žryńica*, *žžeńica*, *žrańica*, *žrąńica*, *zdrěńica* – u Sychty V 206 *zd'řeńica* właśnie spod Pucka, *ždžyńica* (269) itp., por. dalsze warianty w MAGP I s. 121 i w AGM VIII s. 87. W materiałach spoza OLA poświadczona jest również morfologicznie nieco odmienna **z//brělnica* (*// > d*). MAGP I 42, s. 120 odnotowuje formę *žrelńica* z gwary polskiej spod Starej Lubowni na Spiszu, a Sychta VI 205 *zdr'ělńica* sporadycznie spod Pucka.

Poza tym **zbrěnica*, częściej forma deminutywna **zbrěničbka*, została zapisana w zachodniej Słowacji, w zachodniej części Słowacji środkowej i w punkcie słowackim na terenie Węgier. Dosyć często występują one obocznie z innymi nazwami. Zupełnie odosobniony jest zapis *z'r'ěnyčka* w punkcie rosyjskim 710. Materiały z licznych opracowań z gęstszą siatką punktów pokazują, że zasięg tych nazw jest, lub może był w przeszłości, znacznie szerszy zarówno w gwarach, jak i w językach ogólnych. W MAGP I 42, s. 121 nazwa *žrenica* zajmuje trzy niewielkie wyspy: w Małopolsce, w części Wielkopolski i w okolicy Puław, ale sporadyczne przykłady notowano też w okolicy Sieradza, Łaska i Piotrkowa, w punkcie słowińskim (z LSW *zdr'ěńica*), koło Ostrowi Mazowieckiej i w całym wschodnim pasie pogranicznym. Opracowania dysponujące gęstszą siatką punktów pokazują, że w różnym nasileniu **zbrěnica* występuje właściwie w całej Polsce: w AJK IV 151, s. 36 rzadko na północy i na południu Kaszub, częściej natomiast w dialektach pozakaszubskich badanego obszaru, w rozproszeniu, często obocznie z innymi nazwami, na całym Mazowszu (AGM VIII 382, s. 87–88), w Wielkopolsce (z prac Tomaszewskiego), powszechnie na Lubelszczyźnie (Pelcowa SŁub), na Kielecczyźnie, głównie południowej (Dejna AtlKiel VI 796), sporadycznie na Śląsku (Zaręba AJŚ IV 615), na Śląsku Cieszyńskim po obu stronach granicy państwowej koło Cieszyna i Trzyńca (Basara 1975: m. 127, a także u Kellnera VLN 332), w gwarach polskich na Spiszu *žrenica* i *žreniczka* (Sobierajski III, 1973, m. 228, s. 25–26). Dalsze szczegółowe lokalizacje podaje AGM VIII l.c. W języku polskim *žrenica*, *žrzenica* poświadczona jest od XV wieku (SSStp XI 536).

Na Słowacji formy te odnotowane są nieco później, ale poświadczone są wszystkie trzy: *zrelnica* pojawia się w 1666 i 1706–1707 roku, a *zrenica* i *zrenička* w XVIII wieku, pierwsza w czterech, a druga w dwóch dokumentach. *Zrenica* i *zrenička* notuje też współczesny słownik słowacki (SSJ V 712). Odpowiedni tom słownika gwarowego z tymi wyrazami jeszcze się nie ukazał.

Z języka czeskiego znane jest dawne poświadczenie formy **z//brělnica* (*// > d*) – *zřiedlnicě* z Deut 32, 10 w Biblii drezdeńskiej i ołomunieckiej (z 1417 r.). Kott V 656–657 podaje *zřenice*, powołując się na encyklopedię i słownik, ale dalsze cytaty pochodzą ze źródeł językowo słowackich i mają słowacką po-

stać *żrenica*. Jak się zdaje, *żrenica* ograniczona jest do Śląska Cieszyńskiego (por. wspomniane już wyżej prace Basary i Kellnera).

Poza tym dosyć częste są zapisy nazwy **zbrěnica* w dawnych zabytkach białoruskich i ukraińskich: HSBM XIII 187 odnotowuje *зреница* 'żrenica' 8 razy z XVI–XVII wieku, a SUM XVI–XVII, t. XII 180 *зрѣниця, зрѣница, зреница, зрениця* z XVII wieku w znaczeniach 'żrenica' (4 razy) i 'oko' (3 razy). Poświadczenia biblijne, a zwłaszcza w zwrocie „сохранити... яко зреницу ока”, nasuwa przypuszczenie, że może tu wchodzić w grę wpływ obcy – polski. Zagadkowa jest jednak zapisana w OLA rosyjska *з'рєнычка* (710), której potwierdzenia w źródłach rosyjskich spoza naszego Atlasu jednak nie znalazłem.

Derywat **z//brěnōka* ($// > d$) mamy w OLA przede wszystkim z północno-zachodniej Białorusi (*z'renka*, też *z'r'enka*), poza tym z punktu ukraińskiego we wschodniej Słowacji *z'ren'ka* (233) i z Ukrainy Zakarpackiej spod Użhorodu *zd'riŋka* (465). Ponadto zapisano w dwóch punktach w Witebskiem **zbrěnačbka* (328, 334). Porównanie materiałów OLA z Atlasem białoruskim pokazuje, że w materiałach białoruskich dla OLA dokonano pewnego uproszczenia. W dwóch punktach na wschodzie Białorusi podano zapis *z'r'enka* (379, 381), podczas gdy w materiałach LAB III s. 38 z tych punktów zapisano *зрэнко* (jednak w LAB III na mapie 46 wszystkie te formy oddano jednym znakiem). Dla OLA trzeba więc przyjąć trzy formy: **zbrěnōka*, **zbrěnōko* i **zbrěnačbka*. Dwie pierwsze mają potwierdzenie w materiałach spoza OLA. Forma żeńska *zbrěnōka* jest dziś białoruską nazwą literacką 'żrenicy', por. *зрэнка* w TSBM II 516 i w ESBM III 347, a gwarowa *зронка* występuje w pobliżu granicy z Rosją i Łotwą (ŚlPogr II 326). Poza tym znana jest ukraińska *здрінка* i *зрінка* z Łemkowszczyzny (Hrinč II 147, 184 i ESUM II 279 s.v. *зрі́ти*), a dokładniejszy jej zasięg pod Użhorodem wyznacza Dzendzeliwski III (1993) na m. 301, podając z tych stron formy *здрінка*, *зрінка* i *трінка*. Wreszcie znana jest polska gwarowa *zd'renka* z Serpelic koło Białej Podlaskiej (MAGP I 42, s. 120), przejęta zapewne z ukraińskiego. Forma rodzaju nijakiego **zbrěnōko* występuje w dialekcie łemkowskim, por. *зрінко* u Hrinč II 18 i w ESBM l.c.) oraz dialektalne *zreyko* ze słowackiej wsi Plavnica koło Starej Lubowni na Spiszu (por. Sobierajski III, 1973, s. 26). ESUM l.c. podaje ponadto, też zapewne łemkowską, formę *зрівка* (**zbrěvōka*). Sobierajski notuje ponadto osobliwą formę *žorofka* (**zbrovōka* / **zerovōka*), utworzoną od częstotliwej formy czasownika *zierać*, *ziarać*, *ziorać* 'patrzyć'.

Derywat **zbrětel'nica*, określane nieraz jako literacki, został zapisany w OLA w 7 rozproszonych punktach czeskich (*zři:tel'nice*, *zřetel'nice* itp.), poza tym raz zanotowano postać formalnie deminutywną **zbrětel'ničbka*

– *zretelníčka* w słowackim punkcie 208. Nazwę *zřetelníca* ‘zrenica’ z Sobieszowic na Śląsku Cieszyńskim podaje też Basara 1975, 28, a Machek ES-2, 718 *zřetelníčka* z południowych Czech. W języku czeskim nazwa ta jest poświadczona od dawna, zwłaszcza w biblijnych (Psalterz, Stary Testament) zwrotach typu „ostřiehati / opatrovati koho jako *zřetelnici oka svého*” ‘strzec kogo pilnie’. Dawniej w języku czeskim występowała postać *zřietedlnice, zřetedlnice* (MSČS 673, Jg V 771), później wstawne *d* zanikło i pojawiły się postaci *zřitelnice, zřetelnice* (Kott V 660, PS VIII 836), deminutivum *zřitelnička*. Dziś *zřitelnice* ‘zrenica’ uważana jest za wyraz książkowy. Nazwa ta występowała też w dawnym języku słowackim. HSSJ VII 391–392 notuje ją w postaciach *zretelnica, zretedlnička, zretel’nička*, zwłaszcza w zwrotach „zachovat’, opatrovat’, ostrihat’ koho ako *zretedlnicu / zrete(d)lničku oka svojho*”. Ze względu na książkowy (biblijny) charakter tych poświadczeń i ich postać fonetyczną z wstawnym *d* należy tu przyjąć pożyczkę czeską. Dziś SSJ już nazwy tej nie notuje.

W języku staroczeskim w zabytkach sięgających XIV wieku (Svatovitský rukopis, Biblia drezdeńska) występowała również postać *zrziedlnice* (**zbrě//lnica*; // > *d*), znana co najmniej do XVI wieku (Słownik Vodňanskiego), por. MSČS 673, Jg V 771, Kott V 659. Niezależnie pojawia się ona na Spiszu we wsi Kacze koło Starej Lubowni – *žrelnica* (MAGP I 42, s. 120 z AJPP) i na Kaszubach pod Puckiem – *zdr’ělńica* (Sychta VI 205).

Kilka zapisów można chyba uogólnić jako **z//brěčbkv* (// > *d*): ukr. *zdryl’čok, zdr’i’č’ok* (486) i ros. *z’r’e’č’ok* koło Wołody (668) oraz *zr’a’č’ok* spod Tambowa (820). Dla ostatniego zapisu może jednak trzeba przyjąć pierwotną formę **zbrjačbkv* lub – jak proponuje Żanna Varbot – **zbrętjvkv*. Potwierdzenia dla tej formacji w innych źródłach nie znalazłem.

Dla trzech zapisów można przyjąć wspólne źródło **z//brěčbko* (// > *d*): ukr. *zr’i’č’ko* pod Czerniowcami (496), *zdr’a’č’ko* na terenie Rumunii (171) i ros. *zr’a’č’ko* pod Jarosławiem (720). Dwa ostatnie może jednak wywodzą się z pierwotnego **zbrjačbko* lub – jak proponuje Żanna Varbot – **zbrętjvkv*. Do formy rosyjskiej nawiązuje zapis *зрaчкó* spod Witebska w Atlasie białoruskim (LAB III m. 46, s. 38).

Postać **z//brjačbka* lub – jak proponuje Varbot – **z//rętjvka* (// > *d*), zapisaną na Ukrainie Zakarpackiej (*z’r’a’č’ka* – 466, *z’r’a’čka, zd’r’a’čka* – 467, *z’r’a’č’ka* – 483) i pod Stanisławowem (*zd’r’e’č’ka* – 486), dokładniej lokalizuje na tych terenach Dzendzeliwski III (1993) m. 301, przytaczając zapisy *зр’а́чка* i częściej *здр’а́чка*. Formę *зр’а́чка* poświadcza również ESUM II 279 ze słownika Żelechowskiego, 1886.

Potwierdzenie w rosyjskim słowniku gwarowym mają sporadycznie zapisane w OLA formy: **zbrjanvka* – *z’r’anka* (525 na Litwie, 675 pod Pskowem i 694

pod Twerem) – *зрѣнка* w SRNG XI 351 spod Pskowa; **zbrjanъčka* – *z'r'anačka* (525 na Litwie) – *зрѣночка* w SRNG XI 351 z terenu Łotwy; **zirjatъkъ* – *z'ir'a'tok* (655 pod Pskowem) – *зерѣток* w SRNG XI 266 też spod Pskowa.

Do sporadycznej nazwy białoruskiej **zbrědlъko* (*zreł'ko* – 390, tak samo w LAB III m. 46, s. 38 *зрѣлкъ*) nawiązuje łemkowski *zrılko* (Hrinč II 184, ESUM II 279), a także forma żeńska *zrılka*, zanotowana przez Dzendzeliwskiego III (1993) m. 301 w dwóch punktach: na północny wschód od Użhorodu i *zrěłka* w Serpelicach koło Białej Podlaskiej (MAGP I 42, s. 120). Analogiczne formy występują na północy Kaszub: **z//brědlo*, **z//rědlъko*, **z//rědlъka* (*// > d*) w AJK IV 151, s. 36 *zdžadue*, *zd'eukue*, *zdžad'eilke*, *zdřad'elka*, u Sychty VI 205 *zdradło*.

Zapisana pod Nową Rudą w punkcie przesiedleńczym z ludnością spod Lwowa (276) *żerńička* (**zbrъničъka*) ma nawiązania w podawanych przez MAGP I 42, s. 120 formach *żerńička*, *żorńička* spod Sanoka (por. w kartotece SGPA też nazwę *żernica* 'żrenica' pod Lubaczowem).

Może odosobniony zapis ukraiński *zdryk* (487) należy zinterpretować jako **z//brikъ* (*// > d*), wtedy miałyby nawiązanie w występujących na Kaszubach pod Kartuzami i Wejherowem formach *zdr̥ik*, *zdr̥yik*, *zdr̥eik* (Sychta VI 206, AJK VI 151, s. 36).

Od rdzenia **zbr-* rozszerzonego o spółgłoskę *-k* – **zbrk-* zanotowano w OLA tylko kilka derywatów. Nieliczne poświadczenia ma **zbrkadlo*: w Słowenii *'zə:rkalo* (11) i *'zr:kału* (17) oraz na Białorusi *'z'erkəla* i obocznie *'z'erkəl'ca* – **zbrkadlica* (369). Znajdują one potwierdzenie w materiałach spoza OLA. Słoweńskie *zřkalo* 'żrenica' notuje Plet II 942 z liczną dokumentacją źródłową. Poza tym od XVI wieku bogato poświadczona jest formacja *zřklo* – **zbrkdlo* 'żrenica', utworzona bezpośrednio od czasownika bez przyrostka tematycznego **zbrkti* 'patrzeć' (Plet II 942, Bezlaj IV 426), później 'gałka oczna' (SSKJ V 945, Snoj 753). Sporadycznie zanotowane w XIX wieku u Levstika znaczenie 'żrenica' (powszechniej 'lustro, lusterko') miało też słów. *zřcalo* (Plet II 941). Formy białoruskie potwierdzają zapisy *зёркъла* i *зёркъльца* w Atlasie białoruskim z tego samego punktu (LAB m. 46, s. 38). W HSBM XII 227–228 *зеркало* jest bogato poświadczone w znaczeniu 'lustro, lusterko'. Słownik współczesny TSBM nazwy tej już nie notuje. Dla formacji **zbrkadlica* potwierdzenia w materiałach spoza OLA nie znalazłem.

Zanotowane w punkcie słoweńskim 10 sporadyczne formy *'zərkəlc*, *'zərkilc* można traktować jako kontynuanty pierwotnych **zbrkəlbcb* lub **zbrk(a)dlbcb*. Ich potwierdzenia spoza OLA nie znalazłem.

W materiałach spoza OLA można znaleźć jeszcze dalsze derywaty od rdzenia **zbr-* oznaczające 'żrenicę', np. na Kaszubach zanotowano **z//rělb*

(// > d): na północy *zdril* (AJK IV 151, s. 36), na pograniczu powiatu kartuskiego i wejherowskiego *zdr̥el* i na Kępie Swarzewskiej *zdr̥âl* (Sychta VI 205), pod Wejherowem *zdr̥eńâ* – *z//br̥ěnbja (// > d) (Sychta VI 206) i *zdr̥eńe*, *zdzeńi* – *z//br̥ěnbje (// > d) (AJK IV 151, s. 36) oraz *zdr̥^lelòvka* – *z//br̥ělov̥ka (// > d) na południowo-zachodnich Kaszubach (Sychta VI 206).

B. Nazwy od rdzenia *gl̥ed-

Formacji utworzonych od rdzenia czasownikowego *gl̥ed- oznaczających ‘żrenicę’ jest w OLA ponad 30. Grupuję je według sufixów i przyrostków rozszerzających rdzeń czasownikowy.

Bezpośrednio od rdzenia utworzone są *gl̥edy pl. ‘żrenica’, zapisane w punktach chorwackich 151 (*gl̥ē:di*) i 153 (*gl̥a^l:di*). Jako formę nawiązującą można tu podać jedynie chorw. *gl̥ed* m. w potocznym znaczeniu ‘oko’ (RSHJ III 333–334).

Dla sporadycznych w OLA zapisów chorw. *gl̥edā:čā* (*gl̥edača ?) w punkcie 29 i serb. *ogle^ldačka* (*og̥l̥edačvka) w punkcie 169 nawiązań w innych źródłach nie znalazłem.

Od rdzenia *gl̥ed- rozszerzonego przyrostkiem czasownikowym -al- zanotowano kilka sporadycznych formacji. Zapisaną w dolnołużyckim punkcie 236 formę *gl̥ēdaŭko* – *gl̥edav̥ko potwierdza Schuster-Šewc I 292, przytaczając jako dolnołużyckie ekwiwalenty *gl̥edalko*, *gl̥edawko* dla górnołużyckiej nazwy *hladančko* – *gl̥edančvko ‘żrenica’, natomiast Muka I 267 i Starosta 140 dla dolnołużyckiego *gl̥edałko* dają tylko znaczenie ‘lustro, lusterko’.

Chorwackie *gl̥e^lda:lce* – *gl̥edalbce chyba potwierdza podana przez Skoka III 656 bez podania znaczenia nazwa *gledalce*, natomiast innych nawiązań nie znalazłem. Nie mają też potwierdzenia bułgarskie sporadyczne zapisy w OLA: *gl̥eda^llec* – *gl̥edalbcb (116) i *gl̥eda^lcec* – *gl̥edalčbcb (119).

Kilka formacji powstało od rdzenia *gl̥ed- rozszerzonego przyrostkiem czasownikowym -ěl-, tj. od formy imiesłowu na -l-.

Dla formy *gl̥edēlbcb, notowanej w OLA zarówno w Bułgarii – *gl̥ede^llec* (114), *gl̥eda^llac* (115, ten zapis można jednak traktować też jako kontynuant pierwotnego *gl̥edalbcb), jak i w Rosji – *gl̥a^ld^lel^lec* (608 i podobnie 632, 657, 680), potwierdzeń spoza OLA brak.

Formy *gl̥edēlbce, fonetycznie zakończone na -e (*gl̥a^ld^lel^lce* – 659) lub na -o (*gl̥a^ld^lel^lco* – 564, 628, 635), oraz *gl̥edēlbca, zakończone na -a (*gl̥a^ld^lelc^a* – 527, 677) zmapowano łącznie, ich ścisłe rozgraniczenie nie bardzo jest bowiem możliwe ze względu na częste -a (we wszystkich pozostałych przykładach) w zakończeniu. Zresztą rosyjski słownik gwarowy też częściowo podaje je łącznie. Występują one w OLA w dwóch skupiskach: w okolicach Pskowa wzdłuż granicy

z Estonią (też w p. 527 na terenie Estonii) i w okolicach Nowogrodu z pobliskimi punktami w okręgu leningradzkim i twerskim, a poza tym w dwóch punktach koło Kostromy (670, 687). Nazwy *глядѣльце* i *глядѣльца* rosyjski słownik gwarowy notuje właśnie też spod Petersburga, Nowogrodu, Pskowa i Tweru, a ponadto z terenów wykraczających poza siatkę punktów OLA znad Wiatki i pod Uralem (SRNG VI 227, por. też Dal I 360).

Zupełnie odosobnione formy *gl'a'd'el'čyk* i *gl'a'd'il'čyk*, zapisane w p. 636 na północny wschód od Nowogrodu, zapewne należy wyprowadzać z pierwotnych **ględělčikъ*, **ględilčikъ*, w których oczekiwane miękkie *l'* przeszło w twarde *l* pod wpływem wyrazu *глаз* 'oko'. Podobnie chyba należy tłumaczyć również sporadyczny zapis *gl'i'z'el'ica* w p. 629 pod Pskowem, gdzie z kolei w pierwotnym **glēDēlica* wyraz *глаз* 'oko' wpłynął na przejście *D* w *z*. Potwierdzenia wyżej podanych trzech form w materiałach spoza OLA nie znalazłem.

Zapisy serbskiej nazwy **ględěljakъ* – *gl'edé:l'ak* (79 i podobnie 80, 82) mają potwierdzenie w notowanej przez RSHJ III 340 nazwie *гледѣлак* 'żrenica' z Banatu i z okolic Svetozarewa i Pirotu. Skok I 568 podstawy *gledel-* w ogóle nie podaje, tylko *gledal-*. Podobną lokalizację dla nazwy *гледѣлка* daje RSHJ l.c. W OLA zanotowano ją sporadycznie w p. 88 w północno-wschodniej Serbii koło Negotina (*gle'del'ka* – **ględěl'ka*).

Ta druga nazwa pojawia się także, niewątpliwie niezależnie, w języku rosyjskim w innym znaczeniu: *глядѣлки* 'oczy' podaje SRJ XVIII, t. V 136 z XVIII wieku, a *глядѣлки* 'oczy' rosyjski słownik gwarowy ze słowników akademickich z 1895 i 1954 roku, jak też szeroko z gwar, nie tylko z objętych siatką punktów OLA, lecz także spod Uralu i z Syberii (SRNG VI 226–227).

Słownik Dala I 360 i SRNG l.c. mają *глядѣлки* też w znaczeniu 'żrenica' spod Nowogrodu i z Permu pod Uralem.

Osobno potraktowano nazwy zawierające przyrostek czasownikowy *-il-*. Przeciwnie łączeniu ich z podobnymi formacjami z przyrostkiem *-ěl-* świadczy nieco odmienna geografia i rosyjska tradycja leksykograficzna. Formację **ględilьce* (*C > č* w p. 624) zanotowano w OLA w 10 punktach grupujących się głównie w okręgu wołogodzkiem i w sąsiadujących punktach pod Kostromą (np. *gl'a'd'il'ce*, *gl'e'd'il'c'o*, *gl'i'd'il'c'o* itp.), poza tym w dwóch punktach koło Petersburga (582, 583), a postać **ględilьca* – *gl'e'd'ilca* koło Wielska (574) na południu okręgu archangielskiego. Nazwę *глядилъце* w znaczeniu 'żrenica' notuje rosyjski słownik gwarowy spod Wołogdy i Nowogrodu, a także spod Permu na Uralu (SRNG VI 230). Za wariant tej nazwy może należy uznać oddzielnie u nas potraktowany sporadyczny zapis *gl'i'd'il'ica* – **ględilica* w p. 609 (na północ od Nowogrodu).

Postać **ględętyje* (jest to dawne part. praes. act., por. Bezlaj I 146, Skok I 568) występuje w rozproszeniu w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny, por. słwn. *gle'de:če* (21) i *gla'de:ičo* (149), chorw. *gledē:če* (30), bosn. *gléde:če* (48) i serb. *gléde:če* (55), *gledē:ce* (77), *gledē:če* (81). Nazwa ta nie weszła do języków literackich, ale ma bogate poświadczenia w słownikach tych języków, por. słwn. *gledêce* n., gen. *gledêčega* i *gledêča*, też *gledêčje*, -čja i *gledêšče* (Plet I 216, ale SSKJ już jej nie notuje), chorw. *glèdêce*, *glèdêčega* (RHSJ III 194) i serb. *глèдêћê*, -a i *глèдêћêза* (RSHJ III 340). Skok l.c. podaje ponadto chorwacką postać *gledečica*.

Dla zanotowanej w trzech punktach bułgarskich wokół Sofii nazwy **ględętyъъъ* – *gledesh'tec* (122, 123, 127) potwierdzenia w innych źródłach nie znalazłem.

Dosyć wyraźny kompleks tworzy występująca w pewnym rozproszeniu w północnej Bułgarii i na wschodzie Serbii (85, 87) postać **ględъъъ* – *gle'dac*, *gle'dec*, *gli'dec* itp. Ma poświadczenie zarówno w języku bułgarskim, por. *гледѣу* w znaczeniu 'żrenica' w RSBKE I 184 i RBE III 200 (też 'tęczówka' i in.), jak i w serbskim, por. *gledac*, gen. *gleca* (RHSJ III 186) i *гледѣу*, *гледѣа*, w znaczeniu 'żrenica' określane jako regionalny, m.in. z poświadczeniami z Prizrenu, Niszu i Pirotu (RSHJ III 339). Dla zanotowanej sporadycznie formy **ględъъъ* – *glé:tce* (69) i mac. *gletce* (94) spoza OLA potwierdzeń nie znalazłem.

Interesujące są dwa derywaty słowotwórcze zanotowane sporadycznie zarówno na południu – w języku serbskim, jak i na północy – w języku rosyjskim. Nazwa **ględеньъъъ* zapisana w OLA na południu Serbii *gl'e'denac* (84) i w Rosji na północ od Nowogrodu *gl'a'd'en'ec* (633) ma potwierdzenie w rosyjskim słowniku akademickim z 1895 roku i z gwary pod Nowosybirskiem. Nazwa **ględеньъъъ*, zanotowana w OLA w środkowej i południowej Serbii *gle-dá:nce* 68, *gledé:nce* 78, *gl'edé:nce* 79, a w Rosji na północ od Kostromy *gl'e-d'ince*, w języku serbskim ma podobną lokalizację w RSHJ III 340 – *гледѣнѣ* 'żrenica', a ros. *глядѣнѣ* 'żrenica' SRNG VI 228 podaje spod Uralu. Nazwy serbskie i rosyjskie powstały niewątpliwie niezależnie.

Zanotowane na północy okręgu wołogodzkiego **ględidlo* – *gl'ǎ'd'ilo* (597), *gl'e'd'ilo* (602) ma podobną, nieco szerszą lokalizację w tym samym okręgu, por. SRNG VI 230: *глядѣло* 'żrenica'. Formacja ta ma częściej znaczenie 'lustro, lusterko', por. ros. *глядѣло* (w SRNG l.c. jako znaczenie drugie), ukr. *глядѣло* (Hrinč I 292, ESUM I 532), czes. *hledidlo* (Jg I 688, Kott I 431).

Sporadyczną formę białoruską **ględъъъ* – *γ'l'atka* (344) pod Grodnem ma z tego samego punktu Atlas białoruski – *гя́тка* (LAB III m. 46, s. 38).

Dla sporadycznie zanotowanych w punkcie 181 na północy Czech postaci *hled'ička* (**ględіčъъъ*) i *hledníčka* (**ględъъъničъъъ*) potwierdzenia w innych źródłach nie znalazłem.

C. Nazwy od rdzenia **patr-*

Nazwy 'żrenicy' od czasownika **patriti* 'patrzyć' znane są tylko z języka polskiego. W OLA zanotowano w rozproszeniu następujące formacje: **patridło* – *patšidło*, *patšyduo*, *patřidu* itp. (250, 251, 259, 262–264, 304), **patrid//lōko* (*// > e* wstawne) – *pačydeukuo* (255), poza tym sporadycznie **patręćbka* – *patšoncka* (282) i *patronka* – *patronka* (285). Na podstawie polskich atlasów gwarowych (MAGP I 42, s. 121–122, AJK IV 151, s. 38–39, Pelcowa SŁub, Dejna AtlKiel VI 796, AGM VIII 382, s. 88–89), słowników i innych opracowań oraz kartoteki SGPA, które szczegółowo przedstawia AGM l.c., znane jest znaczne bogactwo derywatów od rdzenia **patr-* i ich szczegółowe zasięgi w gwarach polskich. Występują one na znacznym obszarze północnej części Polski „mniej więcej od Warszawy po Mrągowo i Starogard i od Złotowa po Łomżę” (MAGP I 42, s. 121–122, dalsze szczegóły w AGM VIII, s. 88–89): częstsze są **patridło* – *patrzydło*, **patrid//lōko* – *patrzydlko*, z zanikiem *-l-* *patrzydko*, ze wstawnym *-e-* *patrzydelko*, **patręćbka* – *patrzączka*, rzadsze **patrjb* – *patrz* między Złotowem i Sępólnem Krajeńskim, sporadyczne **patrjbko* – *paćko* koło Bydgoszczy, **patronka* – *patronka* na Mazowszu, *patrunka* na Pomorzu i Kaszubach, *patrolka*, *patrulka* na Mazowszu, *patruch* na Mazowszu, *patrzyk* w Snopkach koło Pisu i inne.

D. Nazwy od rdzenia **vid-*

Od czasownika **vidēti* 'widzieć' w materiałach OLA jest zaledwie kilka formacji słowotwórczych o ograniczonych zasięgach lokalnych.

Na Łużycach w Radworiu (237) zapisano dwie sporadyczne nazwy 'żrenicy': *u' ižejn'jo* – **viděnje* i formalnie deminutywne *u' ižejn'čko* – **viděničko*. Pierwsza oznacza w języku łużyckim zazwyczaj 'widzenie', 'zmysł wzroku', druga 'zmysł wzroku', a także 'oczko' (Pful, Kral, Jakubaš), stąd mogło się rozwinąć przeniesione znaczenie 'żrenica'. Schuster-Šewc III 1597 podaje ponadto głuź. dial. *widžeńko* (**viděnbko*) 'zmysł wzroku' i 'gałka oczna', a także 'żrenica'.

Zapisy nazwy *v' ižaduo* – **vidědlo* 'żrenica' w Wielkiej Wsi koło Pucka (242) i na południu Kaszub w Brzeźnie w pow. Chojnice (243) wnosi nową informację o szerszym zasięgu tej nazwy na Kaszubach. W AJK IV 151, s. 40 podano *widziadło* 'żrenicę' jedynie z Mechelinek koło Pucka (podobnie lokalizuje tę nazwę Lorentz PW III 957, powołując się na materiały AJK). Nawiązuje do niej *vižátko* (**vidědlōko*) 'żrenica' z Wielkopolski pod Międzychodem (MAGP I 42, s. 121).

Dla sporadycznie zapisanej na północy Rosji, na wschód od Archangielska, nazwy *'v' idyšok* – **vidyšok* (543) żadnych nawiązań nie znalazłem.

E. Nazwy od czasownika *zěti

Do kręgu derywatów motywowanych przez czasowniki oznaczające ‘pa-trzeć’ można też zaliczyć derywaty od czasownika *zěti ‘(szeroko) otwie-rać’, ‘(szeroko) otwierać się’, ‘patrzeć szeroko otwartymi oczami’, ‘patrzeć z otwartymi ustami’, por. Kopečný 1960, 185–192 (z dalszą literaturą: Miklo-šič, Mladenov, Vasmer i in.). W OLA zapisano następujące derywaty: *zěni-ca, *zěnpka, sporadycznie *zěnpkъ m. Podstawę stanowił tu imiesłów na -n, a więc wymienione formacje strukturalnie miały znaczenie ‘to, co się otwie-ra’, ‘to, co patrzy’ lub pasywne ‘to, co jest otwarte’.

W OLA *zěnica ‘żrenica’ ma szeroki zasięg. Zanotowano ją w gwarach słoweńskich (*zení:ca*, *'zenica* itp.), chorwackich (*'zènica*, *'zinica*, *zèncà*) i serb-skich (*zènica*, *zénica* itp.), często obocznie z innymi nazwami. Z obszarem tym łączą się sporadyczne punkty sąsiadujące z Serbią: w północnej Macedo-nii (93 – *zenica*) i w północno-zachodniej Bułgarii (*ze'nica* – 118, 120). Poza tym zanotowano tę nazwę (*z'i'nyč'a*) w 7 rozproszonych punktach na terenie wschodniej Ukrainy i w południowej Rosji w ukraińskim językowo punk-cie 843. Na mapie nazwa ta oznaczona jest szarą płaszczyzną z krzyżującą się ukośnie szrafurą.

Materiały spoza OLA dowodzą, że dawniej *zěnica* ‘żrenica’ była znana szerzej. Powszechna była przede wszystkim na południu Słowiańszczyzny. Bogato poświadczona jest *зѣница* w języku starosłowiańskim (SJS I 692). W języku słoweńskim *zeníca* ‘żrenica’ ma liczne poświadczenia, jednak do-piero od XIX wieku (Plet II 914, Bezljaj IV 405), ale utrzymała się w języ-ku literackim do dziś (SSKJ V 868). Na gruncie serbsko-chorwackim *zènica*, *zjènica*, *zinica* pojawia się już w XIV wieku i jest powszechnie używana do dziś, m.in. w zwrocie „чувати, пазити, гледати ... као зеницу ока” ‘strzec pilnie’, w nowszym piśmiennictwie, zwłaszcza w poezji i pieśniach, występuje też postać *zjèna*, *zèna* (**zěna*), sporadycznie również zdrobnienie *zjèničica*, *zèničiца*, por. RHSJ XXII 878–879, RSHJ VII 10–13, RSHKJ II 301, Skok III 656. Notują ją słowniki macedońskie, też w zwrocie „чува ... како зеницата на окото” (RMJ I 260, TRJM II 213). Bogato poświadczona jest również w języku bułgarskim, m.in. w zwrocie „како зеницата на окото ... си пазя <вардя>” (RSBKE I 453, RBE V 906). Komisje narodowe OLA dla całej po-łudniowej Słowiańszczyzny nazwę **zěnica* uznały za literacką: słwn. *zeni-ca*, chorw. *zjenica*, serb. *зеница*, mac. *зеница* (obok *црнка*), bułg. *зеница*. W gwarach południowosłowiańskich natomiast dominuje, też z pewnymi ograniczeniami, tylko w części zachodniej.

We wschodniej Słowiańszczyźnie **zěnica* ma bogate poświadczenia w dawnych zabytkach. W języku staroruskim *зѣница* znana była właściwie

od XI wieku (1097) w znaczeniu 'żrenica' i 'oko', por. SrezMat I 1014, SDRJ III 436, SRJ XI–XVII, t. V 382. Słowniki te zazwyczaj oba te znaczenia podają łącznie. Ma liczne poświadczenia również w XVIII wieku (SRJ XVIII, t. VIII 174–175). Notuje ją także Dal I 680 i SSRLJ IV 1213. Ten ostatni słownik stwierdza jednak, że *зеніца* jest dawną nazwą 'żrenicy' i 'oka'. W języku białoruskim *зеніца* notowana jest od XVI wieku (HSBM XII 225), słownik języka współczesnego uznaje ją jednak za przestarzałą (*зняніца* – TSBM II 524, por. też ESBM III 359). Również w języku ukraińskim *зѣніца* 'żrenica' poświadczona jest od XVI wieku (SUM XVI–XVII, t. XII 242), także w zwrocie *якъ зѣницу заховати* 'strzec szczególnie starannie' (z 1625 roku, por. SUM XVI–XVII, t. XI 25). W języku ukraińskim *зініца* 'żrenica' utrzymała się do dziś (SUM III 574). Również komisja ukraińska uznała ją za nazwę literacką 'żrenicy' (obok *чоловічок*). Zestawienie materiałów ze źródeł historycznych z obecnym zasięgiem nazwy **žēnica* we wschodniej Słowiańszczyźnie wydaje się wskazywać, że może być tu ona dawnym cerkiewizmem.

Nazwa **žēnice* pojawia się sporadycznie również w języku czeskim, głównie w znaczeniu 'gałka oczna', por. jej poświadczenia z XIX–XX wieku (Jg V 654, Kott V 455, PS VIII 389). Jest pożyczką, przejętą przez Preslę, według Jungmanna i Kopečnego 1960, 186 z południowej Słowiańszczyzny, lub raczej za pośrednictwem języka rosyjskiego (SSJČ IV 719).

Derywat **žēnъka* – zanotowano w OLA na niewielkim areale koło Mohylewa (359, 371, 380) i na północ od Homla (393) – w tych samych punktach też w Atlasie białoruskim zapisano *зѣнка* (LAB III 46, s. 38). Zupełnie sporadycznie odnotowano formę męską **žēnъkъ* – *z'an'ok* 'żrenica' w punkcie 811 na południu Rosji. Nazwy te w materiałach spoza OLA mają szersze nawiązania, co dotyczy zwłaszcza nazwy żeńskiej **žēnъka* i jej liczby mnogiej **žēnъky*. ESBM III 330 oprócz formy *зѣнка* spod Mohylewa notuje też formę liczby mnogiej *зѣнки* spod Witebska. Białoruskie *зѣнка* 'żrenica' ma kilka poświadczeń z XVI–XVII wieku (HSBM XII 225). Z dialektów ukraińskich znane są *зінка*, *зінька* 'żrenica' oraz pl. *зіньки* (ESUM II 264), ukr. *зѣнка* 'żrenica' notowana jest także w XVI–XVII wieku (SUM XVI–XVII, t. XII 242), a słownik współczesny notuje *зіньки* 'żrenice' z XX wieku (SUM III 574). Ros. *зѣнки* występowały zazwyczaj w znaczeniu 'oczy' (SRJ XVIII, t. VIII 175, SSRLJ IV 1213 – określa jako potoczne), ale rosyjski słownik gwarowy odnotowuje *зѣнки*, *зѣньки*, *зенкі* także w znaczeniu 'żrenica', m.in. z poświadczeniami z terenów objętych siatką OLA, a mianowicie spod Nowogrodu, Smoleńska, Kostromy i Tambowa (SRNG XI 263). Forma **žēnъka* została sporadycznie zanotowana też w języku serbskim w XIX wieku, por. *зѣнка* w RSHJ VII 13.

Rosyjska forma męska **zěnъkъ* ma poświadczenie w znaczeniu ‘żrenica’ (lub może raczej ‘tęczówka’) z XV wieku, por. *зѣнок* w SRJ XI–XVII, t. V 382, a słownik gwarowy rosyjski notuje *зенѡк* ‘żrenica’ spod Tweru (SRNG XI 263).

W materiałach spoza OLA odnotowano też formę rodzaju nijakiego **zěnъko* ‘żrenica’, por. *зѣнко* spod Smoleńska (Dal I 680, SRNG XI 263). W języku ukraińskim z XV wieku poświadczona jest nazwa osobowa *Зѣнько*, *Зѣнко*, *Зѣнко* (SSUM I 412).

II. Nazwy motywowane przez wyrazy oznaczające obraz odbijający się w żrenicy

Grupę tę można podzielić na dwie podgrupy: A. Nazwy od wyrazu oznaczającego ‘małego człowieka’, ‘człowieczka’ i B. Nazwy tworzone od nazw ‘dziecka’, ‘dziewczynki’, ‘lalki’ (zabawki).

A. Nazwy od wyrazu oznaczającego ‘małego człowieka’

Nazwy utworzone od zdrobnienia wyrazu **čelověkъ* tworzą w OLA dwa, zapewne niezależne, skupiska: na południu w dialektach bułgarskich i macedońskich oraz we wschodniej Słowiańszczyźnie, głównie na terenie Ukrainy i Białorusi (i na wschodnich krańcach Polski) oraz w rozproszeniu na terenie Rosji. Deminutywne nazwy oznaczające ‘człowieka’ wykazują podobny rozwój znaczeniowy (mały, drobny) człowiek > ‘żrenica’ również w innych językach indoeuropejskich i nieindoeuropejskich, por. SP II 130 (z dalszą literaturą).

Na południu zróżnicowane słowotwórczo formy tworzą rozległy areal obejmujący południową część Bułgarii, znaczną część Macedonii i dialekty słowiańskie w Grecji i Turcji. Na mapie oznaczony jest on jasną, szarą płaszczyzną ze szrafurą pionową. Najszerszy zasięg ma postać **čELoVěčę* (*EL* > *ø*; *V* > *ø*), bardzo zróżnicowana fonetycznie, np. *čoeče* (90, 92, 101), *čo'veče* (103, 132), *čove'če* (117), *ču'v'ąče* (140 i podobnie 851–853), *ču'l'ąče* (112 i podobnie 113a, 139, 143, 850), *ču'leči* (135, 136, 144) itd. Nazwę tę w postaci *човече* notuje RMJ III 547 w znaczeniu ‘mały człowiek’, a znaczenie ‘żrenica’ określa jako dialektalne. W słownikach bułgarskich deminutivum *човече* występuje tylko w znaczeniu ‘mały, drobny człowiek’ (RSBKE III 627). Pozostałe formacje są sporadyczne. Postać **čELoVěčbcb* (*EL* > *ø*; *V* > *ø*), zanotowaną w rozproszeniu w dwóch punktach macedońskich (*čovečec* – 100, *čo'večec* – 104) i jednym wschodniobułgarskim (*či'ląčic* – 137), potwierdzają słowniki, ale nie w znaczeniu ‘żrenica’: RMJ III 547 podaje *човечеу* jako deminutivum od *чо-*

бек, a RSBKE III 628 i BTR⁴ 1069 *човѣчеу* w znaczeniu ‘biedny, nędzny człowiek’. Postaci *čELoVěčblę (*EL > ø; V > ø*), zapisanej w południowo-zachodniej Bułgarii (*čuvec’le* – 125, *ču’večle* – 126) i *čeloVěčica (*V > ø*) – *či’lečica* (129) w północno-wschodniej Bułgarii, w innych źródłach w znaczeniu ‘żrenica’ w ogóle nie znalazłem.

We wschodniej Słowiańszczyźnie występują postaci *čelověčbkъ, *čelověčikъ i *čelověčbko. Na mapie oznaczone są jednolitą szarą płaszczyzną. Najszerzy zasięg ma forma *čelověčbkъ. Tworzy ona zwarty areał obejmujący niemal całą Ukrainę (*čoło’v’ičok*, *čułu’v’ičok* itp.) i zachodnią (poza niewielką peryferią północną) Białoruś (*čəla’v’ečək*, *čoło’v’ičok*, *čoło’v’ečok* itp.). Na Ukrainie brak jej na niewielkich peryferiach na południowo-zachodnim Zakarpaciu (chodzi tu o tereny między Winogradowem i Mukaczowem, co dokładniej pokazuje Dzendzeliwski III, 1993 m. 301) oraz na peryferiach północnych i wschodnich. Zresztą we wschodniej części Ukrainy często występuje *čelověčbkъ obocznie z nazwą *zorčbkъ (por. wyżej). Poza zwartym areałem przedstawionym za pomocą jednolitej szarej płaszczyzny nazwę tę zanotowano sporadycznie w rozproszeniu: we wschodniej Białorusi (335, 367, 392), w północno-wschodniej Ukrainie (521), w punktach ukraińskich na terenie Rosji (836, 849), a nawet na północy Rosji (552, 571, 577).

Podobny zasięg nazwy *čelověčbkъ na Białorusi w znaczeniu ‘żrenica’ prezentuje Atlas białoruski: różnice dotyczą punktów 353, 354 i 365, gdzie LAB III 46, s. 38 ma nieco inne dane. SłPogr V 398 przytacza nazwę *чалавѣчак*, *чэлавѣчак* z zachodniej Białorusi i z terenu Polski spod Sokółki na Białostocczyźnie. Rosyjskie *человѣчек* ‘żrenica’ ma potwierdzenie u Dala IV 588 (bez lokalizacji) i u Vasmera ESRJ IV 329 spod Jarosławia. Na razie trudno dokładniej określić czas pojawienia się nazwy *čelověčbkъ w znaczeniu ‘żrenica’ na terenie wschodniosłowiańskim ze względu na brak odpowiednich tomów słowników historycznych. W HSBM XII 225 pod hasłem *зенка* ‘żrenica’ przytoczono *чоловѣчок* ze słownika Beryndy (1653). Dla języka ukraińskiego na to samo źródło powołuje się Tymčenko II 484. We wschodniej Słowiańszczyźnie ta nazwa ‘żrenicy’ jako nazwa literacka utrzymała się jedynie w języku ukraińskim: *чоловічок* obok nazwy *зініця* (SUM XI 351).

W gwarach rosyjskich na oznaczenie ‘żrenicy’ częściej notowano w OLA inną postać morfologiczną tego wyrazu, a mianowicie z sufiksem *-ik*: *čelověčikъ – *c’elo’v’eč’ik* (528), *c’o’lov’eč’ik* (533), *c’e’lov’ic’ik* (593 i podobnie 618, 774, 799). Zapisano ją też sporadycznie na Ukrainie: *ča’luvięčik* (441) i *čəla’v’eč’ik* (445). Rosyjska forma *человѣчик* w znaczeniu ‘człowieczek’, notowana ze słowników

XVIII-wiecznych, a później jeszcze z Puszkina i w żartobliwym użyciu Majakowskiego, jest dzisiaj przestarzała (SSRLJ XVII 830).

Nazwę **čelověčbъ* 'żrenica' zanotowano w OLA również z terenu Polski: z dwóch punktów przesiedleńczych: z punktu 257 pod Żaganiem we wskazującej na wpływ ukraiński postaci *člov'ičok* i w punkcie 268 pod Trzebnicą w postaci *člov'eček* oraz z punktu 324 na pograniczu ukraińskim pod Hrubieszowem w postaci *čułow'ičyk*, z pełnogłosem i ukraińskim ukanie. Nazwa *człowieczek* w znaczeniu 'żrenica' w Polsce ma w ogóle dosyć szeroki zasięg na całym pograniczu wschodnim, przy czym MAGP I 42, s. 121 też notuje formę z pełnogłosem *čelóweček* spod Bielska Podlaskiego. SGPA V 134 ma **čelověčbъ* w znaczeniu 'żrenica' spod Lubaczowa, Tomaszowa Lubelskiego, Biłgoraja, Hrubieszowa, Chełma, Włodawy, Radzynia Podlaskiego, Białej Podlaskiej, Siedlec, Sokołowa Podlaskiego, Siemiatycz, Bielska Podlaskiego i Augustowa, a nawet spod Ostrołęki, wreszcie z dawnych polskich dialektów kresowych na terenie Ukrainy i Białorusi. U Pelcowej (SłLub) *człowieczek* w tym znaczeniu tworzy zwarty areał na wschodzie Lubelszczyzny od Białej Podlaskiej aż po Tomaszów Lubelski.

W kilku rozproszonych wyspach zanotowano formę rodzaju nijakiego **čelověčbko*. Niewielki zwarty areał tworzą trzy punkty na zachodzie Ukrainy po obu stronach Karpat: *čuľv'ičko* (427), *čolo'v'ičko* (449) i *čolo'v'ičko*, *čolo'v'ičko* (468). Zasięg tej nazwy na Ukrainie Zakarpackiej dokładniej wyznacza Dzendzeliwski III (1993) m. 301: w zachodniej połowie Zakarpacia na południowych stokach Karpat powszechnie notuje postaci fonetyczne *чолôвѣчко*, *ш'олôвѣч'ко*. Poza tym zanotowano w OLA tę nazwę w rozproszeniu na Białorusi koło Bobrujska *čala'v'ečka* (387, w tym samym punkcie tak samo w LAB III 46, s. 38 *чалавѣчка*), w Rosji koło Wołogdy *c'ilo'v'ic'ko* (593), *c'elo'v'ic'ko* (616) oraz we wschodniej Polsce pod Mońkami *člov'ecko* (287) i koło Biłgoraja *čľuv'ičku* (322). Znajomość nazwy *człowieczko* w znaczeniu 'żrenica' na wschodnich peryferiach Polski spod Lubaczowa, Biłgoraja, Zamościa, Chełma i Białegostoku potwierdzają MAGP I 42, SGPA V 134–135, Pelcowa SłLub i Kudzinowski (spod Knyszyna, por. Rembiszewska 2007, 137).

Nazwy **čelověčbъ*, **čelověčbko* w znaczeniu 'żrenica' na wschodnich peryferiach Polski ściśle nawiązują do dialektów ukraińskich i białoruskich. Ze względu na pojawiający się w nich pełnogłos oraz ukraińskie ukanie i ika-wizm może należy mówić nie tylko o łączności terytorialnej, lecz raczej o pozycje leksykalnej ze wschodu.

Podobną motywację jak formy deminutywne od **čelověčbъ* ma odosobniona czeska nazwa 'żrenicy' *muži:ček* – **mqžičbъ* (178). W innych źródłach czeskich nazw *mužík*, *mužiček* w znaczeniu 'żrenica' nie znalazłem.

B. Nazwy tworzone od wyrazów oznaczających ‘dziecko’, ‘dziewczynkę’, ‘lalkę’ (zabawkę).

Jest tu kilka nazw zajmujących rozleglejsze tereny i wiele zupełnie sporadycznych.

Zapis słoweński *dišlica* (1) i dwa zapisy z północno-zachodniej Chorwacji *deklica* (28) i *dē:klica* (35) uogólniam jako **dēTblica* ($T > k, č$) od podstawy *dētę* ‘dziecko’, przyjmując za Skokiem I 416 zmianę w podstawie **dētbla* > *dekla* jak *metla* > *mekla* i zmianę $k > č$ ze względu na częstą w językach słowiańskich oboczność $k : č$. Snój 83 natomiast jako formę wyjściową przyjmuje **dētbkla* lub **dētbkbla*. Słoweńskie *dēkla*, *dēklica* i serbsko-chorwackie *dēla*, deminutivum *deklica*, mają dawne poświadczenia w znaczeniu ‘dziewczyzna’, ‘służąca’ (Bezłaj I 97, Skok l.c.). Jedynie dla formy *dēčlica* Plet I 126 podaje znaczenie ‘żrenica’, powołując się na XIX-wieczne materiały Cafa.

Dla kilku rzadszych nazw tego typu potwierdzenia znaczenia ‘żrenica’ w materiałach spoza OLA nie znalazłem. Odosobniony zapis słoweński *čē:ržaca* – **dōkterbČica* ($Č > k$) ‘żrenica’ (148) ma nawiązanie w słoweńskim *hčērķica*, *hčērčica* (Plet I 265, SSKJ I 785, Bezłaj I 192). Nazwa **čečica* ‘żrenica’, zapisana w OLA w trzech punktach słoweńskich (2, 146, 147), jest formą deminutywną od *čēča*, stanowiącego reduplikację języka dziecięcego (Bezłaj I 76, Snój 68). W słownikach *čēča*, deminutivum *čēčica*, występują tylko w znaczeniach ‘dziecko, niemowlę’, ‘dziewczynka’ i ‘lalka’ (zabawka). Zapisana sporadycznie w Chorwacji nazwa *di'vicica* – **dēvičica* (42) ma nawiązanie w poświadczonym od XVI wieku deminutivum *djēvičica*, *dēvučuuca*, notowanym jednak tylko w znaczeniu ‘dziewczyzna, dziewczynka’ (RHSJ II 464, RSHJ IV 140, Skok I 416). Sporadyczne macedońskie *detence* – **dētenyce* ‘żrenica’ (95) ma poza tym tylko znaczenie ‘małe dziecko, dzieciątko’, por. mac. *детенце* (RMJ I 135, TRMJ I 437), podobnie bułg. *детенце* (RSBKE I 241, RBE III 755). Ukraińskie *d'adečko* – **dēdbčbko* ‘żrenica’ (456) ma jedynie nawiązanie w notowanej przez Hrinč I 461 pieszczotliwej nazwie starszego mężczyzny *дя́дечко*. Zupełnie odosobnione są chorwackie nazwy ‘żrenicy’ *ma:la*: – **māla* (24) i *mē'ā:lica* (22). Podstawowym znaczeniem dla chorw. *mālā* i *mālica* jest ‘dziewczynka’ (por. też Skok II 374). Serbsko-chorwackie *mālica*, *mānuca* w znaczeniu ‘żrenica’ notuje Nemanić w swoich czakawsko-chorwackich studiach z 1883–1884 roku (RHSJ VI 416, RSHJ XII 29).

Metaforyczne znaczenie ‘żrenica’ w nazwie **gōpanьnōka* zajmuje w OLA obszerny areał, oznaczony na mapie jasną, szarą płaszczyzną ze szrafowaniem ukośnym. Obejmuje on Czechy i Morawy (*paněňka*), Polskę (*pańenka*, *pańeňka*, *pańanka* itp.) i dwa punkty na północy Słowacji (*paneňka* – 215 pod Czacą, 227 koło Starej Lubowni we wschodniej Słowacji). Poza tym na półno-

cy Słowacji występuje sporadycznie też *pańička* – **gɔpaniɕka* (218 na Liptowie). Ze względu na wyjątkowe staroczeskie *hpán* obok *pán* (por. Boryś SE 410) przyjmuje się tu w nagłosie **gɔ-*: **gɔpanɯnɕka* stanowi derywat od **gɔpanɯna* ‘kobieta niezamężna’, pierwotnie ‘cóрка pana’, co od **gɔpanɔ* ‘władca, pan’.

W OLA na terenie Polski poza częścią centralną notowano obocznie, a nawet wyłącznie nazwy inne. Dokładne zasięgi wyrazu *panienka* w znaczeniu ‘żrenica’ w gwarach polskich podają wcześniejsze opracowania, por. mapę ‘żrenicy’ w MAGP I 42 i mapy w atlasach regionalnych, jak Zaręby AJŚ IV m. 615, Dejny AtlKiel VI m. 796, AJK IV 151, s. 39 (tu *panienka* ‘żrenica’ występuje sporadycznie tylko poza Kaszubami), Pelcowa SŁub, AGM VIII m. 382, s. 85–86, słowniki gwarowe, jak SGPK IV 27–28, kartoteka SGPA i inne opracowania przytoczone przez AGM l.c. Występuje ona, często obocznie z innymi nazwami, właściwie w całej Polsce, z wyjątkiem Kaszub, na peryferiach jednak rzadziej. *Panienka* ‘żrenica’ znana jest również w dialektach polskich na Śląsku Cieszyńskim (Basara 1975 m. 127) i na Spiszu w Słowacji (Sobierajski III, 1973, m. 228, notowaną tu sporadycznie formę *pańička* autor przypisuje wpływowi języka słowackiego). Osobne zagadnienie stanowi jej częsty brak na nowo osiedlonych ziemiach Polski zachodniej i północnej. Nie notują też wyrazu *panienka* w znaczeniu ‘żrenica’ słowniki języka ogólnopolskiego.

W czeskim języku ogólnym *panenka* (zwykle ‘młoda dziewczyna’, ‘panna, dziewica’ i ‘lalka’) pojawia się w znaczeniu ‘żrenica’ w XIX wieku (Jg II 24–25, Kott II 486–487), ma też późniejsze poświadczenia w tym znaczeniu w twórczości kilku autorów (PS IV/1, 57–58), a SSJČ II 501 znaczenie to określa jako specjalistyczne, medyczne.

Natomiast w języku słowackim *panenka* ‘żrenica’ jest w ogóle słabo poświadczona. HSSJ III 461 wyraz *panenka* podaje tylko w znaczeniach: 1. ‘młoda dziewczyna’, 2. rel. ‘Panna Maria’, a SSJ III 19 ponadto w znaczeniu ‘lalka’. Słownik gwarowy słowacki ma *panenka* ‘żrenica’ tylko z trzech rozproszonych punktów: na północy spod m. Kysucké Nové Mesto (w nawiązaniu do poświadczeń z punktów 215 i 227 w OLA), na południu spod m. Rimavská Sobota i na środkowym zachodzie spod m. Topoľčany (SSN II 714–715). Natomiast nazwy *pańička* w znaczeniu ‘żrenica’ SSN II 716 w ogóle nie notuje.

Kilka nazw ‘żrenicy’ łączy się z międzynarodowym słowem onomastycznym języka dziecięcego **beba*, **bebe* ‘dziecko’. W Chorwacji zanotowano formy: **beba* – *bé:ba* (39), *bè:ba* (41), *bé:bà* (52), w dialektach macedońskich **bebe* – *‘bebe* (109, 110) i **bebe*Če (Č > c) – *bepce* (106, 108), w Bułgarii pl. **bebenɕi* – *‘bebinci* (124). W słownikach wymienionych języków nazwy te są notowane tylko w znaczeniu ‘dziecko, niemowlę’, nieraz też ‘lalka’, por. chorw.

béba (RHSJ I 218, RSHJ I 364), mac. *бебе* (RMJ I 24, TRMJ I 98), też bułg. *бѣбе* (RBE I 575–576), mac. *бенѹе* (TRMJ I 98), też bułg. *бѣбѹе* (RBE I 576) i sch. *běpče, bēpče* (Skok I 128), bułg. *бѣбенѹе* (RBE I 576). Znaczenia 'żrenica' nigdzie nie znalazłem. Może należy tu zaliczyć i chorwacką nazwę 'żrenicy' *bé:bica* – **bebica* (150), która przez RSHJ I 364 uważana jest za regionalną w tym znaczeniu, por. *бѣбуѹа*² (jedno poświadczenie z 1933 roku).

Podawana ze wschodniej Słowacji *bapka* – **babka* (230) ma nawiązanie na pobliskim terenie. Dziedzeliwski III (1973) m. 301 odnotował w tym znaczeniu w trzech punktach koło Użhorodu *ба́бка* i *бо́бка*, a MAGP I 42, s. 121 (za AJPP m. 233) *babka* z pobliskiej wsi Kacze na Spiszu. Sobierajski III (1973) m. 228, s. 26 zakłada tu wpływ słowackiego wyrazu *bábka* 'lalka'. Słowacki słownik gwarowy jednak dla wyrazu *bábka* znaczenia 'żrenica' nie odnotowuje. Poza tym zapisano też postać **babica* – *bq̇a:bica* (31). W materiałach spoza OLA serbsko-chorwackiego *babica* w znaczeniu 'żrenica' nie znalazłem.

Wyraz języka dziecięcego z charakterystycznym podwojeniem sylaby **l'al'a*, **l'albka* oznacza w językach słowiańskich najczęściej zabawkę dziecinną, mającą miniaturową postać ludzką. W metaforycznym znaczeniu 'żrenica' zanotowano w OLA **l'albka* i/lub dalsze formalne zdrobnienia **l'albčbka*, **l'aličbka* głównie z dialektów polskich, czeskich, słowackich i białoruskich. Postać **l'albka* występuje głównie na terenie Polski: w Wielkopolsce (248, 254, 258), w północno-wschodniej części kraju (266, 274, 275), pod Kielcami (301), w Cieszyńskim (308) i w kilku punktach przesiedleńczych (238, 239, 252, 267), poza tym w północno-zachodniej Białorusi (331, 332, 337, 339, 341) i we wschodniej Słowacji (231, 232), formę rodzaju nijakiego **l'albko* zapisano sporadycznie we wschodniej Słowacji (*laľko* – 228), formalne deminutivum **l'albčbka* w północno-zachodniej Białorusi (*l'al'ačka* – 334, 338, 339) i na południe od Mińska pod Soligorskiem (*l'al'ečka* – 385), **l'aličbka* zaś pod Cieszynem, zarówno po stronie czeskiej (*laľička* 207, Horní Lomna), jak i polskiej (*lal'icka* – 309, Wiślica, pow. Cieszyn).

Materiały spoza OLA uściślają zasięgi tych nazw w znaczeniu 'żrenica'. MAGP I 42, s. 122 za pomocą izoglosy wyznacza obszar środkowej Polski z brakiem nazwy *lalka*, a podaje ją z północno-wschodniej części Polski (dokładniej jej zasięg na północno-wschodnim Mazowszu po Ostrów i Ostrołękę wyznacza AGM VIII m. 382, s. 86–87), z zachodniej Wielkopolski, ze Śląska (tu jej północny zasięg wytycza za pomocą izoglosy Zaręba w AJŚ IV 615) i Małopolski (na Lubelszczyźnie jej sporadyczne poświadczenia przedstawia Pelcowa SłLub), wyjątkowe występowanie na północ od wyznaczonej przez MAGP granicy pod Kielcami dokumentuje Dejna AtlKiel VI m. 796. Brak nazwy *lalka*

w znaczeniu 'żrenica' na całym obszarze objętym przez AJK (IV m. 151, s. 40). Wyjątkowo zanotowaną nazwę *lalka* 'żrenica' w jednym punkcie pod Wejherowem autorzy AJK słusznie przypisują lokalnemu wpływowi pożyczki niemieckiej *pupka* 'żrenica' (por. niżej). *Lalka* 'żrenica' występuje też dosyć często w dialektach polskich na Spiszu, również po stronie słowackiej (Sobierajski III, 1973, m. 228, s. 25). Nazwę *lalka* 'żrenica' jako gwarową podaje SJPD IV 14, przytaczając cytaty z XIX wieku. Na gruncie czeskim, jak się zdaje, w znaczeniu 'żrenica' znane jest tylko formalne deminutivum *lalička* (por. niżej). Na Słowacji podstawowa *l'al'ka* 'żrenica' jest poświadczona zupełnie sporadycznie na samym wschodzie kraju pod Vranovem (SSN II 22). Pojawia się z rzadką na Ukrainie Zakarpackiej: u Dzendeliwskiego III (1973) m. 301 w dwóch punktach (pod Mukaczowem i nad górnym biegiem rzeki Borżowa), bez lokalizacji jako gwarową podaje ją też ESUM III 338. Poza tym na Łemkowszczyźnie występuje forma rodzaju nijakiego *лялька* 'żrenica' (z Werchratskiego, por. Hrinč II 392, Sławski SE IV 33–34, ESUM l.c.). W innych źródłach z Białorusi *лялька* poświadczona jest nie tylko z tych samych punktów (LAB III m. 46, s. 38, SłPogr II 715), lecz także nieco szerzej: spod Soligorska (ESBM VI 120–121), z Nosoviča bez ściślejszej lokalizacji (Sławski SE IV 33–34).

Formę **l'al'čvka* z tych samych punktów co OLA ma także Atlas białoruski: *лялячка* i *лялечка* (LAB III m. 46, s. 38), natomiast forma **l'aličvka* na podstawie źródeł spoza OLA tworzy niewielki areał na pograniczu polsko-czesko-słowackim: MAGP I 42, s. 120, częściowo uwzględniając materiały AJPP, nazwę *lalička* notuje z Istebnej pod Cieszynem, z Czarnego pod Czacą, z Pogórza pod Namiestowem (Námestovo), na słowackiej Orawie i z miejscowości Ujsoty pod Żywcem. W okolicach Żywca ściślej jej zasięg wyznacza Zaręba AJŚ IV m. 615, na południe od Cieszyna aż poza Jabłonków po obu stronach czesko-polskiej granicy państwowej Basara 1975, m. 127, s. 64, spod Jabłonkowa podaje ją też Kellner VLN II 210, a Sobierajski III (1973) m. 228, s. 25 z dialektów polskich na polskim i słowackim Spiszu, wreszcie słowacki słownik gwarowy spod Spiskiej Nowej Wsi (SSN II 22). Ze względu na sufiks *-ička* dla dialektów polskich należy przyjąć wpływ słowacki (por. Sobierajski l.c.). Gwary polskie na Słowacji świadczą, że wyraz ten w znaczeniu 'żrenica' może być znany szerzej w gwarach słowackich, niż to podaje słowacki słownik gwarowy.

Podobną motywację od obrazu 'dziewczynki', 'lalki' odbijającego się w żrenicy ma kilka wyrazów obcego pochodzenia.

Nazwę **pupila* 'żrenica' zanotowano w OLA w dwóch punktach polskich: *pupela* pod Oleckiem (265) i *pup'ila* pod Prudnikiem (288). Materiały spoza OLA wskazują na szerszą znajomość tego wyrazu w gwarach Polski. MAGP I 42 poświadcza ją szerzej z Mazur (dwukrotnie spod Olecka i spod Giżyc-

ka – *pupęla*) i z Warmii (z Bredynka pod Reszlem – *popila*) oraz z północnej Wielkopolski spod Chodzieży. AJK IV 151, s. 38 podaje *pupila*, *pupyla*, *popila* i *popela* nie tylko w dwóch wyraźnych skupiskach na południu Kaszub (4 punkty) i na Krajnie (3 punkty), lecz także z Wierzchucina na północy i z Trąbek Wielkich pod Gdańskiem. Zaręba AJŚ IV m. 615 ma *pupila* i *popila* szerzej ze Śląska, mianowicie spod Prudnika, Niemodlina, Kluczborka i Oleśnicy. Ze względu na zasięg geograficzny tego wyrazu należy tu przyjąć pożyczkę niem. *Pupille* 'żrenica' (por. też Hinze DLK 376), a nie bezpośrednio ze stanowiącej źródło nazwy niemieckiej łac. *pūpilla* 'mała dziewczynka', 'żrenica' (por. EWD II 1060, Kluge²³ 655). Z niemieckiego zapożyczono niezależnie też *popile* 'żrenica' w dialekcie czeskim pod Kudową (Siatkowski DCK II 76).

Wyraz ten pojawia się sporadycznie w niektórych literackich językach słowiańskich jako specjalistyczna nazwa anatomiczna 'żrenicy', por. słwn. *pupila* (SSKJ IV 289), serb. *nyñula* w tłumaczeniu z czeskiego (RSHKJ V 293), czes. *pupilla* (Kott II 1253), *pupila* (PS IV/2, 557, SSJČ II 1180, też jako termin optyczny), śl. *pupila* (SSJ III 668, też jako termin optyczny), dłuż. *pupila* (Starosta 397) – komisja łużycka OLA podała ją również jako dolnołużycką nazwę literacką. W materiałach spoza OLA w znaczeniu 'żrenica' sporadycznie pojawia się także pożyczka łacińskiej formy męskiej *pūpillus*, por. sch. *pupîlj* 'żrenica' (Virje i Fancev, por. RHSJ XII 681, Skok III 79); częściej występuje *pupil* w znaczeniu 'ulubieniec, faworyt', u nas przejęty zapewne za pośrednictwem francuskim (por. Bańkowski SE II 966).

Zapożyczenia niem. *Puppe* 'dziewczynka', 'lalka' (zabawka), 'żrenica' (z łac. *puppa* > *pūpa* 'dziewczynka', 'lalka', por. EWD II 1060–1061, Kluge²³ 655–656) pojawiają się w derywowanych postaciach **pupęka* i **pupica* w znaczeniu 'żrenica' w trzech odległych wysepkach: w zachodnich punktach słoweńskich *'pupka* (3) i *pū:pca* (4), we wschodniej Słowacji *popka* (227, 229) oraz w Polsce na Kaszubach w Mirachowie *'pupka* (244) i na południu w Karsinie w pow. chojnickim *pupka* (245). W innych źródłach zapożyczenie niemieckie *pupa*, *pupka* i *pupica* notowane jest zazwyczaj w znaczeniach 'dziewczynka' i 'lalka', a znaczenie 'żrenica' w wyrazie *pupka* odnotowano powszechniej na Kaszubach (AJK IV m. 151, s. 37; sporadycznie pod Wejherowem zapisano w tym znaczeniu formę niesufigowaną *pupa*), Sychta IV 223 zaś podawał ją tylko z Kaszub północnych i środkowych. Poza tym znajdujemy jedynie sporadyczne poświadczenia w znaczeniu 'żrenica': w MAGP I 42, s. 121 spod Kościerzyny (*popka*) i z północno-zachodniej Wielkopolski spod Czarnkowa (*pöpka*) oraz z dialektów polskich na Spiszu pod Kieżmarkiem i Lubownią (Sobierajski III, 1973, m. 228, s. 25). Na tych różnych terenach mamy zapewne do czynienia z pożyczkami niezależnymi.

Niewielką wysepkę w południowej części Słowenii tworzą derywaty od *punca* ‘dziewczyna’, ‘lalka’: **punčbka* (¹*pu:nčka* – 5, 12, ¹*pù:nčka* – 14, ¹*pò:nčka* – 16) i *punčica* (¹*punčca* – 6), mające znaczenie ‘żrenica’. Sporadyczne poświadczone są one w innych źródłach, por. *pûnčka* ‘żrenica’ z XIX wieku u Plet II 363 (SSKJ IV 288 już jednak tego znaczenia nie odnotowuje) i *pûnčica*, *pûnčica* ‘żrenica’ u Plet II 363 i w SSKJ IV 288. Gutschmann w XVIII wieku odnotował nazwę *punčica* w znaczeniu ‘gałka oczna’ (Bezłaj III 136). Częściej wyrazy te notowane są w znaczeniach ‘dziewczynka’ i ‘lalka’. Według Bezłaja l.c. i Snoja 515 podstawowa *punca* stanowi zapożyczenie włos. *pulcella* ‘dziewczyna’ (por. też dawne hiszpańskie *puncella*), utworzonego od łac. *pullus* ‘młodzieniec’. Przyjmowano też, zdaniem Bezłaja i Snoja bezpodstawnie, pożyczkę niem. *Punze(n)*, *Bunze(n)* ‘żeński organ płciowy’, ‘dziewczyna’ z łac. *punctiō*.

III. Nazwy motywowane czarnym kolorem ‘żrenicy’

Jeśli się weźmie pod uwagę tak charakterystyczny dla ‘żrenicy’ kolor czarny, dziwi mała liczba derywatów od przymiotnika **čьrnъ*, które ją oznaczają. W dialektach słowiańskich tworzą one kilka niezależnych wysepek.

Dla nazwy **čьrnO*, zanotowanej w dwóch punktach chorwackich ¹*černo* (146a) i ¹*črno va uòki* (148a) oraz na Łużycach *te černe uo uoćku* (235), brak potwierdzenia w innych źródłach.

Macedońską nazwę **čьrnъka*, zapisaną w pięciu punktach (*čarnka* – 99, ¹*črnka* – 100, 102, ¹*čarnka* – 107, ¹*c'raŋka* – 113), poświadcza słownik języka macedońskiego *чрнка* ‘żrenica’ (RMJ III 525).

Kilka derywatów od przymiotnika **čьrnъ* tworzy dosyć rozległy, choć niezbyt zwarty areał w północnej Rosji aż po linię wytyczoną przez punkty 571, 573, 577, 627 (jego południowy zasięg wyznacza izoglosa nr 1). Są to **čьrnyшъ* (¹*č'er'nyš*, ¹*c'ornyš*), **čьrnyшъkъ* (¹*c'ornyšok*, ¹*č'ornyšok*, ¹*černyšok*) i **čьrnyшъko* (¹*c'ornyško*, ¹*č'ernyško*). W źródłach spoza OLA znalazłem jedynie *черныш*, i to w innych znaczeniach: u Dala IV 595 ‘smagły, śniady człowiek’, w SSRLJ XVII 931 o ciemno ubarwionych ptakach.

IV. Nazwy motywowane przez wyrazy oznaczające niewielkie przedmioty kuliste, świejące i błyszczące

Notowano je w OLA zazwyczaj sporadycznie, ale mają one analogie w innych źródłach. Ze względu na bardzo przejrzystą motywację należy zakładać, że mogły powstać zupełnie niezależnie.

Bułg. *zər'no*, *ʼzərnu* – **zərno* ‘żrenica’, zapisane w rumuńskim Banacie (167), ma analogię w bułg. *зърно*, *зърно́* ‘ts.’, podawanym przez BER I 669–670 z terenu Grecji spod miejscowości Kukusz, oraz w dolnołużyckich odpowiednikach *wóčkowo zorno*, *zornjatko* i *zernko* dla niem. *Pupille* w słowniku Rězaka 760. Dla brus. *ʼz'ern'etka* – **zbrnetəko*/**zbrnetəka* ‘żrenica’ (398, tak samo w LAB III m. 46, s. 38 *зёрнетка*) innych potwierdzeń nie znalazłem. Brus. *зёрнетка*, *зярнятка* oznacza zwykle ‘ziarenko’ (TSBM II 524, ESBM III 330), podobnie ich gwarowe ekwiwalenty rosyjskie *зёрнетко*, *зёрнятко*, *зерня́тко* (SRNG XI 267–269).

Nazwa **čočka*, będąca wtórną formą od mającej w języku czeskim bardzo różne postaci fonetyczne wyjściowej formacji **sočevica* o pierwotnym znaczeniu ‘soczewica’ (por. Machek ES-2, 106, Boryś SE 566 s.v. *soczewica*), została zapisana w OLA w kilku punktach południowoczeskich (*čočka* i podobnie – 191, 194, 201) w znaczeniu ‘żrenica’. Mamy tu zapewne do czynienia z przeniesieniem znaczenia ‘soczewka’ na ‘żrenica’, w słownikach czeskich *čočka* ma właśnie m.in. znaczenie ‘soczewka’ (Jg I 310, Kott V 1217, PS I 335, SSJČ I 263 anatomicznie ‘část oka lámající světlné paprsky’).

Zanotowane w OLA na północy Rosji *ʼjadryško* – **jėdryš'ko* ‘żrenica’ pod Kargopolem na południu guberni archangielskiej (569, 571) i pod Babajewem (587) na zachodzie guberni wołogodzkiej jest nieznaną z innych źródeł innowacją semantyczną rosyjskiego wyrazu *я́дрышко* ‘ciało kuliste’, ‘kuliczka, jąderko’ (Dal IV 673, SSRLJ XVII 2044).

Nazwę *gaŭka* – **gał'ka* ‘żrenica’ zanotowano w OLA tylko w punkcie 246 pod Starogardem Gdańskim. Właśnie tu tworzy ona zwarty areał oznaczony w AJK IV 151, s. 34–35 kreskowaną płaszczyzną. Obejmuje on południowo-wschodnie dialekty kaszubskie, północną Tucholszczyznę i Kociewie (nieomal od południowej granicy powiatu gdańskiego aż po Świecie). Właśnie z tych stron podaje *gałkę* też MAGP I 42, s. 121. Poza tym *gałka* ‘żrenica’ była notowana w dialektach polskich zupełnie sporadycznie: w północnej Wielkopolsce pod Wyrzyskiem (MAGP l.c. i kartoteka SGPA), w kilku rozproszonych punktach na Mazowszu (AGM VIII 382, s. 88), podobnie na Lubelszczyźnie (Pelcowa SŁub). Są to doraźne, niezależne przesunięcia semantyczne w nazwie *gałka* ‘drobny przedmiot kulisty’ > ‘gałka oczna’ > ‘żrenica’. Wyraz ten można łączyć z przymiotnikiem **gol'ъ* ‘goły’, może też być pożyczką od śrwniem. *galle* ‘obramowanie, bąbel’ < łac. *galla* ‘galas’ (Sławski SE I 253). W OLA, chyba niesłusznie, wyraz ten nie został włączony do zestawienia pożyczek obcych.

Odosobniona *pupu'lica* w chorwackiej wyspie językowej na południu Włoch (44a) stanowi zapewne rozbudowany derywat **pəpūlica* od **pəp* – *pūp*

‘pąk, pączek’. Przesunięcia semantyczne mogły wywołać regionalne znaczenia serbsko-chorwackiego *pūpoljica*, *pūpuljica* ‘kamień ogładzony przez wodę’ (Skok III 78) lub ‘owoc jałowca’, ‘roślina mająca kuliste owoce’ (RSHJ V 294, RHSJ XII 683).

Do omawianego typu motywacyjnego można zaliczyć jeszcze kilka sporadycznie zapisanych nazw, które też mają nieraz potwierdzenie w materiałach spoza Atlasu: bułg. *ž'v'azda* – **gvězda* (141), por. bułg. *žvezdā* ‘gwiazda’, ale też pol. *gvjözda v ũeku* ‘żrenica’ ze Studzienic pod Bytowem (MAGP I 42, s. 121), serb. *da'nica* – **dъnъnica* (72), por. sch. *dānica* ‘jutrzenka, gwiazda poranna’, ros. *zna'č'ok* – **značъkъ* (822), por. ros. *значок* ‘znak, znaczek’, ros. *χrus'tal* – **χrust alb* (803), por. ros. *хрусталь* ‘kryształ, kryształek’, chorw. *'punkt* – **punktъ* (147a) z łac. part. perf. rodzaju nijakiego *punctum* (Skok III 75–76), por. sch. dawne i rzadkie *pūnkt* ‘punkt, kropka’, częściej *pūnat*, *punt*, *punkat* itp. od XV wieku (por. RHSJ XII 661, RSHJ XII 667, RSHKJ V 290, Skok l.c.). Ciekawe, że na Kaszubach też zanotowano *punkt*, a także wyraz *kropka* w znaczeniu ‘żrenica’ (AJK IV 151, s. 40, 41).

Z innych źródeł należy wymienić przede wszystkim *jabłko*, *jabłuszko* z północy Kaszub i *jagoda*, *jagódka* z południowo-zachodnich Kaszub (AJK IV 151, s. 37, 40, w MAGP I 42, s. 121 *jagódka* spod Żywca).

Zupełnie niezrozumiała jest *krynica* – **krinica* (?) z polskiego punktu przesiedleńczego pod Trzebnicą (268).

V. Zdrobniałe nazwy oka

Zdrobniałe nazwy ‘oka’ można uznać za brak właściwej odpowiedzi na pytanie o wyrażnie wyróżniającą się istotną jego część, jaką stanowi ‘żrenica’. Podam je jednak ze względu na dosyć częste ich poświadczenia w OLA.

Deminutywne **oč'ko* zapisano na północy Białorusi: *'vočka* (335 – tu w tym samym punkcie Atlasu białoruskiego jest *бóчка*) oraz w kilku rozproszonych punktach na Ukrainie: *woč'ko* (405), *oč'ko* (460), *oč'ko* (464) i *'v'ič'ko* (497). Por. też *očko* ‘żrenica’ w MAGP I 42, s. 121 u przesiedleńców z Ukrainy.

Od **glazъ* ‘oko’ zapisano w pojedynczych punktach kilka form deminutywnych na oznaczenie ‘żrenicy’: na Białorusi *γ'laska* – **glazъka* (335), w Rosji *gła'z'el'co* – **glazělbce* (587), a w p. 637 *gła'z'el'ic* – **glazělbъcъ* oraz *gła'z'en'č'ыk*, który można wywodzić z pierwotnej formy **glazenъč'ikъ* lub **glazělbč'ikъ* ze względu na liczne formacje z czasownikowym elementem -*ěl-* od rdzenia **ględ-* (por. wyżej) z wtórnym zastąpieniem spółgłoski -*l-* przez -*n-* pod wpływem wyrazu *глаз*.

* * *

Mimo iż nazwy ‘żrenicy’ są znacznie przemieszane i często występują obocznie z innymi nazwami w tych samych punktach, a poszczególne leksemy mają niezbyt ostre granice zasięgów, można wyznaczyć kilka względnie wyraźnych, choć niezbyt zwartych arealów.

W Rosji oraz we wschodnich częściach Białorusi i Ukrainy dominuje nazwa **z//orčbkō* (*// > d*), por. na mapie 1 izoglosę nr 2. Na terenie Rosji w areale tej nazwy można wydzielić obszar odrębnego lub obocznego występowania nazwy *Z//brčbkō*, rzadziej **z//irčbkō* (*Z > s, ž; // > v*) na południe i zachód od Moskwy, nazw **ględělbce*, **ględělbca* i **ględělbcb* w okolicach Pskowa i Nowogrodu oraz nazw **čьrnyšb*, **čьrnyšbkō* i **čьrnyšbko* na północy Rosji, por. na mapie 1 izoglosę nr 1.

Dla Polski i Czech charakterystyczna jest nazwa **Gьpanьnъka* (*Gь > ø*) – por. na mapie 1 jasną, szarą płaszczyznę z ukośną szrafurą, dla Polski także **zbrěnica*.

Na Ukrainie i we wschodniej Białorusi dominuje nazwa **čelověčbkō* (i sporadycznie **čelověčbko*) – por. na mapie 1 szarą jednolitą płaszczyznę, a w południowej Bułgarii, w Macedonii i w słowiańskich punktach na terenie Grecji i Turcji występują formy **čELoVěčę*, **čELověčblę* i **čELoVěčbcb* (*EL > ø; V > ø*) – por. na mapie 1 jasną szarą płaszczyznę z pionową szrafurą.

Na terenie serbsko-chorwackim z pewnymi nawiązaniem w Słowenii i północno-zachodniej Bułgarii przeważa nazwa **zěnica*, oznaczona na mapie 1 szarą płaszczyzną z krzyżującą się szrafurą.

Wiele nazw ma ograniczone zasięgi, np. **zorьničbka* – głównie na Słowacji, **zbrěnъka* – przeważnie na Białorusi, **zbrjačbka* – przede wszystkim w zachodniej części Ukrainy Zakarpackiej itd. Źródła spoza OLA zazwyczaj potwierdzają, uściślają lub nieco rozszerzają granice tych formacji lokalnych.

Nazwy pojawiające się sporadycznie na terenach odległych od ich podstawowych, zwartych zasięgów zazwyczaj nie przemawiają za ich wcześniejszą wspólnotą. Przejrzysta motywacja pozwala przyjmować niezależne innowacje analogiczne. Ciekawe, że nawet zupełnie odosobnione i niespodziewane nazwy, jak np. **gvězda*, **punktō* itp., mają często potwierdzenie w materiałach spoza OLA.

Na mapie 2 najbardziej widoczne są dwa typy motywacyjne: od czasowników o znaczeniu ‘patrzeć’, który występuje w przeważającej części terytorium słowiańskiego (areal oznaczony jednolitym szarym kolorem), oraz od wyrazów oznaczających osoby i przedmioty odbijające się w ‘żrenicy’, który jest częściej reprezentowany w zachodniej części Ukrainy, w zachodniej

Białorusi, w przeważającej części Polski, w Czechach i na Morawach, w północno-wschodnim skrawku Słowacji, a także w Macedonii, południowej Bułgarii i w punktach słowiańskich na terenie Grecji i Turcji (areal oznaczony szrafurą poziomą). Oba typy notowano w pewnym przemieszaniu, zwłaszcza na wschodzie Ukrainy i Białorusi, a na terenach pogranicznych widoczne są pasy przejściowe. Na mapie 1 to przemieszanie nazw i pograniczne pasy przejściowe na Ukrainie i Białorusi są technicznie przedstawione nieco inaczej.

Nazwy motywowane czarnym kolorem ‘żrenicy’ (oznaczone szrafurą ukośną) grupują się przede wszystkim w północnej Rosji i w południowych dialektach macedońskich, ale sporadycznie pojawiają się też na terenie Austrii i na Łużycach. Typy motywacyjne od nazw oznaczających przedmioty kuliste, świecące i błyszczące (oznaczone szrafurą pionową) oraz od nazw będących zdrobniałymi nazwami oka (oznaczone przecinającą się podwójną szrafurą ukośną) są zupełnie sporadyczne i występują w znacznym rozproszeniu.

Literatura

- AGM – *Atlas gwar mazowieckich*, t. I oprac. H. Horodyska-Gadkowska, A. Strzyżewska-Zaremba, t. II–X oprac. A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, Wrocław 1971–1992.
- AJK – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, oprac. przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN pod kier. Z. Stieberta, od z. VII pod kier. H. Popowskiej-Taborskiej, I–XV, Wrocław 1964–1978.
- AJPP – M. Małecki, K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków 1934.
- Bańkowski SE – A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, I–II, Warszawa 2000.
- Basara J., *Słownictwo polskich gwar Śląska na terenie Czechosłowacji*, Wrocław 1975.
- BER – *Български етимологичен речник*, ред. **Вл. Георгиев (И. Дуриданов, М. Рачева, Т. А. Тодоров)**, София 1971 i n.
- Bezljaj F., *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I–IV, Ljubljana 1977–2005.
- Boryś SE – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- BTR⁴ – *Български тълковен речник*, ред. Л. Андрейчин и др., **четвърто издание допълнено и преработено от Д. Попов**, София 1996.
- Dal – Вл. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, I–IV, Москва 1955–1956.
- Dejna AtlKiel – K. Dejna, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, I–VI, Łódź 1962–1968.
- Dzendzeliwski 1993 – Й. О. Дзедзелівський, *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України (Лексика)*, ч. III, Ужгород 1993.
- ESBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, ред. В. У. Мартынаў, Мінск 1978 i n.
- ESUM – *Етимологічний словник української мови*, ред. О. С. Мельничук, Київ 1982 i n.

- EWD – *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, 2. Aufl., durchgesehen und ergänzt von W. Pfeifer, I–II, Berlin 1993.
- Hinze DLK – F. Hinze, *Wörterbuch und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Pomoranischen (Kaschubischen)*, Berlin 1965.
- Hrinč – Б. Гринченко, *Словарь української мови*, I–IV, Київ 1907–1909.
- HSBM – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, рэд. А. Жураўскі, Мінск 1982 i n.
- HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka*, red. M. Majtán, I–VII, Bratislava 1991–2008.
- Jg – J. Jungmann, *Slovník česko-německý*, I–V, Praha 1835–1839.
- Kellner VLN – A. Kellner, *Východoláská nářečí*, I–II, Brno 1946–1949.
- Kluge EW²³ – F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 23. Aufl., bearb. von E. Seebold, Berlin–New York 1995.
- Kopečný F., *Slovanské ženica*, „Slavia” XXIX (1960), s. 185–192.
- Kott – F. Š. Kott, *Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický*, I–VII, Praha 1878–1893.
- LAB – *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у паяці тамах*, рэд. М. В. Бірыла, Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск 1993–1998.
- Lorentz PW – F. Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch*, fortgeführt von F. Hinze, I–V, Berlin 1958–1983.
- Machek ES-2 – V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, oprac. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie pod kier. K. Nitscha, od t. III pod kier. M. Karasia i Z. Stamirowskiej, od t. IX pod kier. M. Karasia, I–XIII, Wrocław 1957–1970.
- MSČS – J. Bělič, A. Kamiš, K. Kučera, *Malý staročeský slovník*, Praha 1978.
- Muka A., *Slovník dolnosorbškej řeči a jeje narěcow. Wörterbuch der niedersorbischen Sprache und ihren Dialekte*, I–III, Petrograd–Praha 1911–1928.
- OLA 1 – *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-слово-образовательная*, t. 1: *Животный мир*, ред. В. И. Аванесов, В. В. Иванов, Москва 1988 i n.
- Pelcowa SŁub – H. Pelcowa, *Slovník Lubelszczyzny (referat na posiedzeniu Komisji Dialektologicznej Komitetu Językoznawstwa PAN, m. 1. Żrenica oka)*.
- Plet – M. Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, I–II, Ljubljana 1894–1895.
- PS – *Příruční slovník jazyka českého*, I–VIII, Praha 1933–1957.
- RBE – *Речник на българския език*, ред. К. Чолакова, София 1977 i n.
- Rembiszewska D. K., *Slovník dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, Łomża 2007.
- Rězak F., *Němsko-serbski slovník hornjołužiskeje řeči. Deutsch-wendisches encyklopädisches Wörterbuch der oberlausitzer Sprache*, Bautzen 1920.
- RHSJ – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb 1880–1976.
- RMJ – *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*, ред. Б. Конески, I–III, Скопје 1961–1966.
- RSBKE – *Речник на съвременния български книжовен език*, ред. Ст. Романски, I–III, София 1955–1959.

- RSNJ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд 1959 і н.
- RSHKJ – *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица спрска–(Матица хрватска), I–VI, Нови Сад–(Загреб) 1967–1976.
- Schuster-Šewc H., *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, I–V, Bautzen 1978–1996.
- SDRJ – *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, ред. Р. И. Аванесов, Москва 1988 і н.
- SGPA – *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, od t. II pod kier. J. Reichana, od t. VI pod kier. J. Okoniowej, Wrocław 1977 і н.
- SGPK – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, I–VI, Kraków 1900–1911.
- Siatkowski DCK – J. Siatkowski, *Dialekt czeski okolic Kudowy*, I–II, Wrocław 1962.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, I–XI, Warszawa 1958–1969.
- Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.
- Sławski SE – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V, Kraków 1952–1982.
- SlPogr – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча у пяці тамах*, ред. Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск 1979–1986.
- Snoj M., *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 1997.
- Sobierajski Z., *Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji*, I–IV, Poznań 1966–1977.
- SP – *Słownik prasłowiański*, oprac. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN, red. F. Sławski, Wrocław 1974 і н.
- SrezMat – И. И. Срезневский, *Материалы для Словаря древнерусского языка*, Санкт-Петербург 1893–1912.
- SRJ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, ред. С. Г. Бархударов (Ф. П. Филин, Д. Н. Шмелев, Г. А. Богатова), Москва 1975 і н.
- SRJ XVIII – *Словарь русского языка XVIII века*, ред. Ю. С. Сорокин (З. М. Петрова), Ленинград (Санкт-Петербург) 1984 і н.
- SRNG – *Словарь русских народных говоров*, составил (с II т. гл. ред.) Ф. П. Филин, Москва–Ленинград 1965 і н.
- SSJ – *Slovník slovenského jazyka*, red. S. Peciar, I–VI, Bratislava 1959–1968.
- SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*, I–IV, red. B. Havránek, Praha 1960–1971.
- SSKJ – *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, I–V, Ljubljana 1970–1991.
- SSN – *Slovník slovenských nářečí*, red. I. Ripka, Bratislava 1994 і н.
- SSRLJ – *Словарь современного русского литературного языка*, ред. Ф. П. Филин, I–XVII, Москва–Ленинград 1950–1965.
- SStp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, I–XI, Warszawa 1953–Kraków 2004.
- SSUM – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, ред. Л. Л. Гумецька, I–II, Київ 1977–1978.
- Starosta M., *Dolnoserbsko-nimski słownik. Niedersorbisch-deutsches Wörterbuch*, Budyšin/Bautzen 1999.
- SUM – *Словник української мови*, ред. І. К. Білодід, I–XI, Київ 1970–1980.

- SUM XVI–XVII – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, ред. Д. Гринчишин, Львів 1994 і н.
- Sychta B., *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, I–VIII, Wrocław 1967–1976.
- TRMJ – *Толковен речник на македонскиот јазик*, гл. ред. К. Конески, Скопје 2003 і н.
- TSBM – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, падрэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы), I–V, Мінск 1977–1984.
- Тумченко – Є. Тимченко, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*, підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса, I–II, Київ–Нью-Йорк 2002–2003.
- Varbot Ž. Ž. – *informacje ustne*.
- Vasmer ESRJ – М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, перевод с нем. и дополнения О. Н. Трубачева, I–IV, Москва 1964–1973.
- Zaręba A., *Atlas językowy Śląska*, I–VIII, Kraków 1969–1989, Warszawa 1996.

Slavic Names of the ‘Pupil’ (‘żrenica’) in the Light of Dialect Materials and Historic Sources

(Summary)

Despite a considerable mixture of names of “the pupil”, their collateral use and not quite distinct borders of ranges of specified lexemes, it is possible to specify several express, albeit not quite well-defined, areals (map 1).

In Russia and in eastern regions of Belarus and Ukraine, the name *z//orčvkъ (// > d) dominates. In the areal of this name, it is possible to define the areal of a separate or collateral occurrence of names *Z//vrčvkъ, more rarely *z//irčvkъ (Z > s, ž; // > v) southward and eastward from Moscow, names *ględělъce, *ględělъca and *ględělъcb in the vicinity of Pskov and Novgorod and *črnyšъ, *črnyšvkъ and *črnyšvko in the north of Russia.

In Poland and in the Czech Republic, *Gъраньnъka (Gъ > ø) occur, besides, *zvrěnica also occurs in Poland.

In Ukraine and in eastern Belarus, *čelověčvkъ dominates, while *čelověčvko is less numerous; in southern Bulgaria, Macedonia and in Slavic settlements on the territory of Greece and Turkey the forms *čELoVěčę, *čELověčblę and *čELoVěčvčъ (EL > ø; V > ø) dominate.

In Serbia and Croatia and somewhat in Slovenia and south-western Bulgaria, the name *zěnica prevails.

Map 2 (motivation map) shows most visibly two types: from the verbs meaning 'patrzeć' („to see”), which occur in the prevailing part of the Slavic territory, and from the words meaning persons and things that are reflected in „the pupil” ('żrenica') and are represented in western Ukraine and western Belarus, on the prevailing territory of Poland, in the Czech Republic and Moravia, in the south-eastern part of Slovakia and also in Macedonia, southern Bulgaria and in Slavic settlements on the territory of Greece and Turkey. Both of these types were registered as a certain mixed type, in particular, in eastern Ukraine and eastern Belarus.

The names that are motivated by the black color of “the pupil” ('żrenica') are found mainly in northern Russian and in southern Macedonian dialects; less frequently they appear in the territory of Austria and in Łużyce. Motivation types from the names meaning round, shining and luminous objects, and from the names that are diminutive names of the eye are very sporadic and occur in great dispersion.